هڪ ٽڪ ٽوار

سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لطيفي ادب جو ڏيون ڪتاب

جرڙ ترڪ تنوار

مرتب

شمشير الحيدري

انور هالائي

پانهن ويلي

ڊاڪٽر سليمان شيخ

اعجاز قريشي

سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن سنڌ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پهريون ايڊيشن 1979ع گهاٽيتو هڪ هزار

سنڌ گريجوئيٽس ايسوسئيشن جا حق واسطا قائم

PRICE: Rs. 12.00

قيمت

پارهن روپيا

ملڻ جو هنڌ

ادبيات، سول اسپتال روڊ، حيدرآباد

۽

سنڌ گريجوئيٽس ايسوسئيشن ڪراچي

JARA THARA TIKHA TANWAAR: (A Collection of Sindhi and Urdu articles read during Lateef Congress Sessions held at Karachi, Tando Allahyar, Islamabad, Multan and Bhit Shah during 'Lateef year 1978')

Compiled by: Shamsher-ul-Haideri and Anwar Halai.

Published by: Sind Graduates Association Publication Board, 910/C, Block II, P.E.C.H.S. Karachi 29

1st Edition: 1979.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لطيف ڪانگريسن ۾ پڙهيل
چونڊ سنڌي ۽ اردو مقالا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پبليڪيشن بورڊ

چيئرمئن :	شمشير الحيدري
سيڪريٽري:	انور هالائي
سالي سيڪريٽري:	ارشادعلي سومرو
ميمبر:	اعجاز قريشي
	غلام حسين کوکر

هيءُ ڪتاب طارق اشرف سهڻي پرنٽرز، الهندو ڪچو، حيدرآباد ۾ ڇپيو ۽ انور هالائي سيڪريٽري سنڌ گريجوئيٽس ائسوسيئيشن پبليڪيشن بورڊ حيدرآباد ان کي ڇپائي پڌرو ڪيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مواڳ

لطيف سنڌ جو سيکيھ آھي. اِنھيءَ 'سيکيھ' ۾ اھو سيکيھ اچي وڃي ٿو، جيکو سنڌ جي جند ۽ جان سان لاڳاپيل آھي. رڳو ھيئر ٿي نہ، پر تڏھن کان، جڏھن لاھ اسان کي خبر ب کانھي تہ ھن ڏرتيءَ تي ڇا ڇا وھيو واپرايو آھي، ۽ ٿيستائين، جيستائين لاھ اسان کي معلوم نہ آھي تہ ھن ڏرتيءَ تي ڇا ڇا ٿي گذريو آھي. کنھن ب قوم، کنھن ب ملڪ جي عظيم شاعر جو شرف اھوئي ھوندو آھي تہ ھو اُنھيءَ قوم ۽ ملڪ جي سونھن، سڀاڻپ ۽ سگھ جي علامت ھوندو آھي. اِھا علامت اڳين زمانن کان پوئتي، ۽ پوين زمانن کان اڳتي ھوندي آھي. ھين لفظن ۾، عظيم قومي شاعر پنھنجيءَ قوم جي اجتماعي زندگيءَ کان وٺي اجتماعي موت تائين، تاريخ جي سمورن گذريل ۽ ايندڙ سلسلن جو سنپالينڊڙ ھوندو آھي. تڏھن تہ انگريز قوم وارا چوندا آھن تہ جيڪڏھن کين انگلنڊ ۽ شيڪسپيئر مان کنھن ب ھڪ تان ھٿ کڻڻ لاھ چيو وڃي تہ ھو انگلنڊ کي ڇڏي ڏيندا، پر شيڪسپيئر کي نہ ــ ڇاڪاڻ تہ ھو ڄاڻن ٿا تہ شيڪسپيئر کان خالي انگلنڊ، سنڌن اجتماعي موت جي مترادف ٿيندو. تڏھن تہ اسين لطيف

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کي پنهنجي زندگيءَ ۽ موت جو سوال ڪري ٿا سمجهون. شاهہ، سنڌ جو ساهہ آهي. جيستائين شاهہ زنده آهي، اسين زنده رهنداسين. اسان جي تاريخ ۽ قبل تاريخ جا سمورا ورثا زنده رهندا. اسان جي مستقبل جا سمورا ڪم ۽ ڪارناما زنده رهندا. ماضيءَ جي منڊ کان وٺي، ترتيب ۽ تشڪيل جي انيڪ مرحلن مان گذرندي، سنڌ جو ذهن، مزاج ۽ اخلاق جيڪو روپ هن وقت ڏاري ٻيٺو آهي، شاهہ اُنهيءَ روپ جو سروپ آهي. هو، ان ڪري، سنڌ جو سيڪجهہ آهي، ۽ اِنهيءَ 'سيڪجهہ' ۾ آهو سيڪجهہ اڇي وڇي ٿو، جيڪو سنڌ جي جند ۽ جان سان لاڳاپيل آهي.

اِهوئي احساس هو، جنهن جي ڪري "سنڌ ڪريجوئيٽس ائسوسئيشن" پنهنجي ڪم جي دائري کي نہ رڳو لطيف جي همزبانن جي شرڪت ۽ خدمت لاءِ مخصوص ڪيو، بلڪ، ساڳئي ئي احساس سان، "ائسوسئيشن" پاڻ کي سڃاڻڻ جي ابتدا ۾ لطيف جي سڃاڻپ کي وڌائڻ جي مهم سان ڪئي— ۽ فيصلو ڪيو تہ سال ۱۹۷۸ع کي "لطيف جو سال" ڪري ملهائجي.

لطيف جو عرس، ۽ عرس کان اڳ ۽ پوءِ جي ڪن مهينن دوران لطيف جا ڏهاڙا تہ هر سال، هر هنڌ ٻيا ملهائبا آهن. هر ڪنهن موقعي تي اِها تقاضا ٿيندي رهندي آهي تہ لطيفيات تي ڪم ڪرڻ لاءِ ڏار اڪيڈمي يا ادارو قائم ڪيو وڃي، لطيف-ڏينهن جي عام موڪل سڄيءَ سنڌ ۾ ڪئي وڃي؛ لطيف جي رسالي جو مستند ۽ قطعي نسخو تيار ڪيو وڃي، لطيف جي يادگار ٽپال-ٽڪلي جاري ڪئي وڃي، لطيف جي پيغام کي پاڪستان جي ٻين علاقن ٽوڙي ٻاهرين ملڪن تائين پهچايو وڃي، وغيرہ. پر انهن مان ڪنهن هڪ ۾ ڳالهہ جي پورائي يا پوئواري اڃا تائين ٿي نہ سگهي آهي.

اِهي ڳالهيون گهٽي ڳاڻي سرڪاري سطح تي عمل ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اچي سگھن ٿيون، يا وري اسان جا ڪي وڌيڪ رٽائن ۽ رقمن وارا ادارا ڪن گالھين کي عمل ۾ آڻي سگھن ٿا. ظاھري طرح، في الحال ڪنھن تدارڪ جي ويجھي اميد نٿي ڏسجي.

"سنڌ گريجوئيٽس ائسوسيئيشن" جي وس ۾ اِنھن مان ڪا ھڪڙي گالھہ بہ ڪانہ ھئي. اِن ڪري، "ائسوسيئيشن" اِھو انوکو گس اختيار ڪيو جو لطيف جي نالي سان روايتي نموني جو ڪو خاص موقعو ملھائي ويھي رھن بدران، سڄو سال لطيف جي موقعن ملھائڻ جو سڌ سڄيءَ سنڌ کي ڏيئي ڇڏيو، تہ جئن ٻارھن مھينن جي ايڏي وڏي عرصي دوران لطيف جي پچار آسانيءَ سان، بار بار ۽ لاڳيتو، ھرھنڌ ۽ ھر وقت، ھر طبقي ۽ ھر اداري ۾ ٿيندي رھي.

ھونئن بہ، ڪجھہ سالن کان ملڪ جي اڪابرن جا سال ۽ سالگرھہ سرڪاري سطح تي ملھائجي رھيا ھئا ــ جھڙوڪ قائد اعظم، امير خسرو، ڊاڪٽر اقبال وغيرہ، جي صدين جا سال. لطيف جو سال، اِنھيءَ سلسلي جي ھڪ ڪڙي ھو، پر سرڪاري سطح بدران اھو سنڌ جي عوام پاڻ ئي ملھايو.

سنڌ جي تقريباً سمورن علمي، ادبي، سماجي ۽ ثقافتي ادارن، اسڪولن، ڪاليجن ۽ يونيورسٽين، شاگرد تنظيمن ۽ ٻارڙن جي جماعتن لطيف جا يادگار ڏينھن ملھايا. سڄو سال، لطيف جي ڏينھن ملھائڻ جو سلسلو جاري رھيو. شھرن، ڳوٺن ۽ واھڻ وستين ۾ لطيف ــ ڏينھن ملھايا ويا. سيني اخبارن ۽ رسالن خاص نمبر ۽ ضميما شايع ڪيا. "لطيف سال" جي سُرخيءَ سان سڄو سال لطيف جي مختلف پھلوئن تي مضمون لکڻ ۽ ڇپڻ رھيا. لطيف بابت تقريرن ۽ مقالن جون نشستون، لطيفي راڳ جون ڪچھريون، مشاعرن جون محفلون، شاگردن جو ڊبيٽون ۽ ذھني چتاپيٽيون ٿينديون رھيون. ڪيترن ھنڌن تي باقاعدي لطيف ــ ڪلاس شروع ڪيا ويا، جن جو سلسلو اڃا جاري آھي. اِنھيءَ سال دوران جنم ونڌ وارن ڪيترن ئي ٻارن جا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نالا "لطيف" رکيا ويا. ڪشمور کان ڪراچيءَ تائين، سڄو سال لطيف ـ سال جون سرگرميون ايڏي جوش ۽ جذبي سان سنڌ جي عوام پاڻمرادو جاري رکيون، جو چڱن چڱن اها راءِ ڏني تہ سرڪاري وسيلن ۽ اهتمام سان ملهايل صدين وارا سال اهڙا پرپور نظر نہ آيا، جهڙو لطيف ـ سال.

"ائسو سئيشن" حـود بـہ سنڌ جـي مختلف شهرن ۾ لطيف ـ ڪانگريسن ملهائڻ جو سلسلو شـروع ڪيو، انهيءَ سلسلي جي پهرين ڪانگريس لطيف جي عظيم سورمي، مارئيءَ جي ديس ۾ رکي وئي. فيبروري ۷۸ع ۾، ميرپور خاص ۾، اتي جي شاخ ان جو انتظام ڪيو. تقريرن، مقالن، مشاعري ۽ لطيفي راڳ جـون بيٺڪون ٿيون، جنهن ۾ بـرڪ عالمن، اديبن، شاعرن ۽ فنڪارن حصو ورتو.

اپريل ۷۸ع جي ۶، ۷ ۽ ۸ تاريخ تي، ڪراچيءَ ۾، تـي ڏينهن لطيف ڪانگريس جـو انتظام، ملڪي پيماني تي ڪـيـو ويـو، جنهن ۾ سڄـي پـاڪستـان کـان، مختلف علاقن ۽ ٻولين جي عـالمن ۽ دانشورن کـي لطيف بـابت ڳالهائڻ جـي ڪوٺ ڏنـي وئـي. سنڌي عـالمن سان گڏ، ٻين صوبن جي عالمن بہ لطيف بابت مقالا پڙهيا، ۽ تقريرون ڪيون. ڪين شاهہ جو ڪلام ۽ شاهہ جي موسيقي پڌائي وئي، ۽ ڪانگريس جي پڄاڻيءَ تـي ڪين شاهہ جـو آخري آرامگاهہ ڏيکاريو ويو. پٽ شاهہ تـي، هنن شاهہ جـي سلامي پري ۽ گل چاڙهيا.

ان بعد، ٽنڊين وڏيـن تقريبن کـان سواءِ، سڪرنڊ، ٽنڊوالهيار، هالا، بدين، ٽنڊي آدم ۽ ڪنڊيارو ۾، اتي جي شاخن خاص اهتمام سان لطيف ڪانگريسون ڪوٺايون. آخـري ڪانگريس، ڊسمبر ۱۹۷۸ع ۾ سکر ۾ ٿي.

ڪانگريس جـي اِنـهيءَ سلسلي، بين ادارن ۽ انجمنن ياران ملهائڻجندڙ لطيفي ڪچهرين سان گڏ، سنڌ ۾ لطيف جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪلام ۽ پيغام، راڳ ۽ موسيقيءَ جو اهڙو ماحول پيدا ڪيو، جيڪو سنڌ ۾ پهريون ڀيرو نظر آيو هو. ريڊيو پاڪستان مختلف موقعن جون ڪارگذاريون هرهنڌ پهچائي چڏيون جنهن ماڻهن ۾ گهٽو اتساهه جاڳايو.

"ائسوسئيشن" فيصلو ڪيو تہ لطيف جي پيغام کي پاڪستان جي ٻين صوبن تائين پهچايو وڃي. انهيءَ سلسلي ۾، ائسوسئيشن جي ميمبرن، اديبن، شاعرن، صحافين ۽ فنڪارن جو هڪ وڏو قافلو، آڪٽوبر ۴۸ع ۾، ريل رستي، اسلام آباد پهتو. انهيءَ لطيفي قافلي ۾، مرد ۽ خواتين، جملي ۶۴ ڇڻا شامل هئا. استاد منظور علي خان، وحيد علي، حسين بخش خادم، زرينہ بلوچ، نذر حسين پارا، لطيف جا فنڪار ۽ قافلي سان گڏ هئا.

اسلام آباد ۾، اتي جي "ائسوسئيشن" جي شاخ وڏي اهتمام سان لطيف ڪانگريس جو بندوبست ڪيو هو.

اسلام آباد کان پوءِ، لطيفي قافلو پشاور ۽ پوءِ ملتان ويو. پشاور ۾ اباسين آرٽس ڪائونسل، ۽ ملتان ۾ پاڪستان نيشنل سينٽر پاران لطيف ڪانگريس جو انتظام ڪيو ويو.

ٽنهي هنڌن تي مقامي ماڻهن، هزارن جي تعداد ۾ لطيف جو ڪلام ۽ پيغام ٻڌو. هر هنڌ مقامي اخبارن وڏين سرخين ۽ خاص اهميت سان، لطيف ڪانگريس جون ڪارروايون ڇپيون، ۽ ان ڏينهن تي لطيف بابت خاص مضمون شايع ڪيا. مقامي ريڊيو ۽ ٽيليويزن تان، لطيف ڪانگريس جو احوال ٻڌايو ۽ ڏيکاريو ويو. اسلام آباد جي مرڪزي ريڊيو ٽيليويزن تان نشر ٿيل ڪارروايون، سڄي پاڪستان ۾ ٻڌيون ۽ ڏٺيون ويون. سموريءَ تاريخ ۾ اهو پهريون موقعو هو جو لطيف جو نالو قومي پيماني تي، نيشنل نيٽ ورڪ تان، ريڊيو ۽ ٽيليويزن تي نشر ڪيو ويو ــــ نہ تہ هونئن لطيف جي عرس واري خاص ڏهاڙي تي، رڳو حيدرآباد جي مقامي ريڊيو اسٽيشن ٿي ڪو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پروگرام پيش ڪندي آهي، ۽ ڪراچيءَ جي تمام ڏوڻن رواجي نمونو ۾، فقط سنڌي پروگرام ۾، مقامي طرح، لطيف بابت فلم يا مباحثو پيش ڪندي آهي، ان طرح، لطيف-سال سرڪار پاران نئين ملهائڻ جي باوجود ان کي سرڪاري حيثيت ملي وئي ـــ ۽ اهو "ائسوسئيشن" جي لطيفي قافلي جي سفر جو سڀ کان وڏو فائدو هو.

لطيف-سال جي پڄاڻي، "لطيفي سرگس" سان ٿي، جنهن جو اهتمام حيدرآباد جي شاخ پاران ڪيو ويو هو. ۳۱- ڊسمبر ۷۸ء تي، ائسوسئيشن جي مختلف شاخن جا ميمبر، حيدرآباد مان بسن ۽ موٽرن وسيلي پٽ شاهه پهتا. ان لاءِ عام سڏ هو، تنهنڪري پري پري کان ڪافي خلق ازخود اچي گڏ ٿي هئي. سنڌ جا نامياريا اديب، عالم، شاعر، صحافي ۽ فنڪار به اچي موجود ٿيا هئا. هالا شاخ جي ميمبرن سون جي تعداد ۾ لطيفي چيچ جو آڏر ياڻ ڪيو. پٽ شاهه کان ٻه ميل ٻاهر نئشنل هاءِ وي تي انڪل بن هزارن جو هجوم اچي ڪٺو ٿيو هو. دهلن ۽ شرنائين سان، لطيف جا پانڌيئڙا، پيرين پنڌ، سرگس ڪري، لطيف جي بارگاهه تي سلامي ۽ لاءِ پهتا. ائسوسئيشن جي مختلف شاخن، ۽ سنڌ جي مختلف ادبي، سماجي ۽ ثقافتي ادارن پاران، لطيف جي تربت مٿان گلن جون چادرون چاڙهيون ويون.

اتي ئي، لطيف جي يادگار سلسلي کي جاري رکڻ لاءِ، لطيف-ڪلاس جو افتتاح ڪيو ويو، جنهن جو پهريون ليڪچر مولانا غلام مصطفيٰ قاسميءَ ڏنو. استاد منظور علي خان ۽ عابده پروين لطيف جو ڪلام ٻڌايو ـــ ۽ ان طرح لطيف-سال جي پڄاڻي ٿي.

"ائسوسئيشن" لطيف-سال جي سلسلي ۾، لطيفي اشاعت جو سلسلو شروع ڪري چڪي هئي، انهيءَ سلسلي ۾ ٻه ڪتاب ـــ لطيفي لات (سنڌي) ۽ "پوئٽ آف آل ٽائيمس"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(انگريزي) اگي ئي شايع ٿي چڪا آهن.

لطيفي اشاعتن جي سلسلي جو هي ڏيون ڪتاب، "جر ٽر ٽيڪ تنوار"، شايع ڪيو پيو وڃي، جنهن ۾ "لطيف ڪانگريس" ۾ پيش ٿيل، سنڌي ۽ اردو، چوند مقالا ۽ تقريرون شامل ڪيل آهن.

"لطيف ڪانگريس" دوران انگريزيءَ ۾ پيش ٿيل مقالن ۽ تقريرن جو چوٿون ڪتاب، "Flute and Flame" الڳ شايع ڪيو پيو وڃي.

اميد ته سمورا پڙهندڙ، فرد توڙي ادارا، "ائسوسئيشن" پاران لطيف بابت انهن نمائن تعارفي تحفن جو قدر ڪندا ۽ اسان جو هٿ وندائيندا.

— شمشير الحيدري

— اڏور هالائي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بَرِ بَرَ شَرَ تِکَ تَنوارَ،
وَٹَ ٹِٹَ وائي هيکڙي،
سَپيئي شَئي ٿِيا،
سُوريءَ سَزاوارَ،
هَمه مَنصورَ هَزارَ،
ڪَهڙا چاڙهيو چاڙهئين.

— لطيف

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

احمد فقير ڪيريو

شاهہ جي رسالي ۾ مندون ۽ ماحول

وقت جو وڏو ايڪو سال آهي، جنهن کي سنڌي هوليءَ ۾ ورهيہ ڪوٺيو وڃي ٿو، جئن شاهہ صاحب سسئيءَ جي بيان ۾ فرمايو آهي:

واجهائيندي ورهيہ ٽيا، هڏ نہ ڪڏيہ هوت.

اهڙي طرح، سارنگ جي سر ۾ بہ ورهيہ جو نالو آيل آهي:

وهڪي جن ورهيہ ٽيا، سوٽيو سي ميڙن

ورهيہ ٻارهن مهينن جو مجموعو آهي شاهہ صاحب اهڙو اهجاڻ سر ساموندي ۾ هن طرح ڏنو آهي:

آيو ٻارهين ماهہ، پڻ ٿو سفر سنبهي.

ورهيہ جا ٻارهن مهينا ساڳيءَ حالت ۾ نٿا رهن. ڪڏن ۾ گرمي گهٽي تہ ڪڏن ۾ سيءُ گهٽو، کي نہ گرم نہ سرد تہ ڪن ۾ وري مينهن جي اوتان اوت. انهيءَ لحاظ کان ورهيہ جي انهن ٻارهن مهينن کي حالتن موجب ورڇي، انهن جو نالو مندون رکيو ويو آهي. مند لفظ شاهہ صاحب عام طرح استعمال ڪيو آهي. مندون بہ هر ڪنهن ملڪ جون نرالیون آهن. اسان جي سنڌ بہ پنهنجي نموني جون مندون رکي ٿي، جيڪي ٽلهي ليکي چار آهن ۽ انهن جئني جا اهجاڻ ۽ پار شاهہ صاحب جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪلاءِ جي مختلف سُرن ۾ ملن ٿا. اسين عام طرح انهن مندن کي بهار، اونهارو، سرءُ ۽ سيارو سڏيون ٿا. پر شاهه صاحب وٽ انهن جا نالا آهن: واهوندو، اونهارو، وسکارو ۽ سيارو.

اسين جنهن مند کي بهار ڪوٺيون ٿا، لطيف ان کي واهوندو سڏي ٿو، جنهن ۾ اتر جي هوا بدران الهندي جي هير لڳي ٿي ۽ وڻ-ڦوٽ شروع ٿئي ٿي، جنهن جي ڪري ٽرن برن جا وڻ ۽ ٻوٽا ساوا ٿي ٻون ۽ گلن ڦلن جي خوشبوءِ ماحول کي واسي ڇڏي ٿي.

ٽر جو علائقو جيڪو وسکاري کان سواءِ عام طرح ڇڙ پانگ سمجهيو ويندو آهي، اهو به هن مند ۾ ڏاڍو وٽندڙ ۽ موهيندڙ ٿي پوندو آهي، جنهن جي باري ۾ حضرت پٽ ڏٺيءِ تمام گهٽا اهڃاڻ ڏنا آهن. مثلاً:

هن مند مارو سنرا، ڪاهڙ ۾ خوشحال.
هن مند مارو سنرا، ڏينگهر ڏار رهن.
هن مند مارو سنرا، جياڙي جالين.
هن مند مارو سنرا، سائيهه منجهه سڏير.

واهوندي جي مند کڻڙيءِ مند کان پوءِ ايندي آهي، تنهن بابت لطيف سائينءِ اجهو هيٺينءِ اهڃاڻ ڏنا آهن:

پنهوارن پاڙيوهيو، ڪي وس واهوندن،
لٽو سيءُ سيد چئي، پڌو ڦٽ ڦرن.

واهوندي ڪانپوءِ اونهاري جي مند اچي ٿي، جنهن کي آڑهڙ يا آڑهاڙ به سڏيو ويندو آهي. هن مند ۾ گرمي گهٽي ٿيندي آهي ۽ لڪون لڳنديون آهن. ٽر جي واري ۽ جبل جو راڻو ٽپي ماحول کي گرم ڪري ڇڏيندا آهن، جنهن جي ڪري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کوهستان ٽوڙي ٽر ٻيئي علائقا ۾ بنجي ويندا آهن. حضرت پٽ ڏٽيءَ اونهاري جا اهجاڻ سسئيءَ جي مضمون وارن سرن ۾ تمام گهٽن هنڌن تي پيش ڪيا آهن. جيئن:

لکون لڳن ڪوسيون، ٻيا جي تپن ڏينهن.
ڪوسي لُڪ لڪن جي، رڻ تنو رائو.
ڪوسا تپن ڪڪرا، ٻي دم دم تپي ڏر.

اونهاري کان پوءِ وسڪاري جي مند اچي ٿي، جيڪا اونهاري جي گرميءَ کي گهٽائي ٿي، پٽ ڏٽي فرمائي ٿو:

وسيو سي پري، جي ڏر ڏينهن کانئيا.

وسڪاري جي مند سيني مندن ۾ نايري ۽ مشهور آهي، جنهن کي شاهه صاحب سارنگ ۽ ملهار جي نالي سان ياد ڪيو آهي:

سارنگ سينگاري، وڃون وسڻ آئيون.
آئي مند ملهار، آڻ ڪنهنبا ڪنديس ڪپڑا.

هن مند جي اچڻ جا اهجاڻ پيش ڪندي، شاهه صاحب اجهو هيئن ٿو فرمائي:

اڄ ٻڏ اتر پار ڏي، ڪڪر ڪئي چوٽي،
منداڻي مينهن جي ڪنوڻ نه ڪوٽي.

اڄ ٻڏ اتر پار ڏي، ڪارا ڪڪر ڪيس،
وڃون وسڻ آئيون، ڪري لال ليس.

سارنگ اهڙي مند آهي، جنهن ۾ سنڌ جي سيني حصن جا ماڻهو واجهائيندا آهن تہ شال مينهن وسي. ۾ جبل ۽ ٽر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جا ماڻهو تہ ويچارا باسون باسيندا آهن ، دعائون گهرندا آهن ، ۽ مينهن - نمازون به پڙهندا آهن تہ مَن کا چند ڦڙي پوي .

مينهن جي مند ۾ آسمان ۾ ڪٿي به ڪا ڪڪري نڪتي يا تتر ڪرڙي ٿي تہ ويچارا ٽريا ۽ جابلو خوش ٿي هڪٻئي کي واڌايون ڏيندا تہ :

آگميو آهہ ، لڳهہ پس "لطيف" چئي ،
چن چڏي پٽ پئو ، سمر سنباهي ،
ورهوءَ لاهي ، آسرو الله مان .

هڪٻئي کي مينهن وسڻ جي پڪ ڏيندي ، ٽاڻن ۽ اهجاڻن جو بحث ڪندي ، لطيف جي زبان ۾ هيئن به چوندا :

ابون ڪڪر ڪيرون ، اتر ڏي آهين ،
ڪري آگہ آئيون ، مند نہ مٽائين .
منداڻني مينهن جي ڪنوڻ نہ ڪوڙي .

وسڪارو اهڙي مند آهي ، جنهن کي نہ رڳو انسان پر جهنگلي جانور ، جيت ۽ پکي به سارين ٿا . تاڙا ، آرون ۽ سپون تہ رڳو مينهن جو ئي پاڻي پين ٿا . شاهہ صاحب اها حقيقت هيئن بيان ڪئي آهي :

سارنگ کي سارين ، ماڻهو ، مرگهہ ، مينهيون ،
آرون آبر آسري ، تاڙا تنوارين ،
سپون جي سموند جون ، نئين سج نهارين ....

هي ۽ حقيقت آهي تہ سينهي مندن کان مينهن ۾ سونهن وڌيڪ آهي ، چو تہ مينهن جي اچڻ سان سمورو ملڪ ڏوپجي صاف ٿي وڃي ٿو ، ڏرتيءَ توڙي وٽن ٽاڻن وغيره مان هڪ قسم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي وٽندڙ خوشبوءِ نڪري ٿي، جيڪا سڀني ساهوارن جو دماغ تازو توانو ۽ دليون باغ بهار ڪريو ڇڏي. لاکيٽي لطيف مينهن جي انهيءَ سونهن ۽ اڇڻ جي نظاري کي جنهن سهڻي نموني ۾ پيش ڪيو آهي، سو پڙهندي ئي انساني ذهن سونهن ۽ سرهاڻ جي عجب دنيا ۾ پهچيو وڃي:

سارنگ سينگاري وڃون وسڻ آئيون،
مون کي ڪنوڙ خوش ڪيو، جاڳڻ منجهه ڪاري،
جهڙن جهونگاري، لاٿم ڪٽ قلوب تان.

سارنگ سائي ست، جهڙي لالي لاک جي،
ائين سي آڻن انگيا، جيئن سي چُنيءَ چيٽ.

اڄ رسيلا رنگ، بادل ڪيڏيا برجن سين،
ساز سارنگيون سرندا، وڄائي برچنگ،
سرهاڻيون سارنگ، پلٽيون رات ٻدام تي.

منڌ ٽي منڊل وڇيا، آيو جهڙ جهاڻي.

منڌ ٽي منڊل وڇيا، تاڙي ڪئي تنوار.

منڌ ٽي منڊل وڇيا، ڪئي اوهيرن اوڪ.

مٿين بيتن ۾ جهڙن جي جهونگار، سرندن، سارنگين، برچنگ ۽ سرمنڊل جي وڄت، تاڙي جي تنوار، اوهيرن جي اوڪ، جهڙ جو جهاڻو، آڻن جا انگ، لاک جي لالي، چُنين جا چيٽ، سارنگ جي اهڙي ستا آهي، جنهن ۾ رڳو سونهن ئي سونهن آهي، جنهن مان نه رڳو اکيون ۽ ڪن رس ۽ چس حاصل ڪن ٿا، پر دل ۽ دماغ به راحت ۽ فرحت سان ڀرجيو پون ٿا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهہ صاحب مينهن جي مند ۾ سمايل سموري حسن کي ايڏي تہ مثالي مرتبي تي محسوس ڪري ٿو جو خود پنهنجي محبوب جي اڇ کي ان سان تشبيهہ ڏئي ٿو:

آڳر ڪيو اڇن، سچڻ سانوڻ مينهن جيئن.

يا:

سچڻ ساوڻ مينهن جيئن، جهڪن پاسي جهوڪ.

مطلب تہ ساوڻ، وسڪاري يا ملهار جي اهڙي سهڻي مند آهي جو ان ۾ سونهن جي سڪايل کي لطيف جي زبان ۾ هيئن بہ چوٽو پوي ٿو:

اڳڻ تازي، بهر ڪنديون، پڪا پٽ سونهن،
سُرهي سيج پاسي پرين، مر پيما مينهن وسن،
اسان ۽ پرين، شل هون برابر ڏينهڙا.

سارنگ جي مند ۾ جتي انسانن کي خوشي ۽ راحت ملندي آهي، اتي کي اهڙا انسان بہ آهن، جيڪي اهڙيءَ مند ۾ مورڳو بيوس، بيحال ۽ مجبور ٿيو پون. اهي آهن اپرا، جڏا، مسڪين ۽ رنون زالون يا بيوارٿيون، جن وٽ نہ گهر نہ اجهو آهي نہ اوٽ. يا وري آهي اڪيليون، جن جا ور اڃا نہ وريا آهن.

وسڪاري جي مند ۾ جڏهن اتر جي اوچتيءَ تيز هوا سان گڏ تکو مينهن اچي ٿو تہ انهن جو کهڙو حال ٿو ٿئي، سو لطيف هيئن بيان ڪري ٿو.

ڪٽڪن ڪانڌ چِت ڪيو، جهڙ پسيو جهجن،
ور ري وانڍين آڏيا، پڪا سي مَ پَسن،
اتر ڏاهي ان جا، تہ ڪنهن کي ڪارون ڪن،
وارث وري تن، اچي شل اولون ڪري!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گوڙ، سازن جي آواز وانگر عجيب قسر جي موسيقي پيدا ڪري ٿي ۽ دلين کي خوش ۽ بهار ڪريو ٿي ڇڏي. پر اها موسيقي به ڏکين انسانن لاءِ هيبتي آواز بڻجيو پوي، جنهن ڏانهن اشارو ڪندي پلاري پٽ ڏٽيءَ کڙا نه سٽا ۽ قيمتي لفظ چيا آهن:

ڪٽڪن ڪانڌ چِت ڪيو، جهڙ پسيو جهجن،
سڀو رڙ رعد جي، ڪليون ٿيون ڪنبن،
ڪلهيون ڪين ڪچن، ويچاريون ورن ريءَ.

هر انسان جي ڪا نه ڪا تمنا هوندي آهي ته هيئن ٿئي يا هونئن ٿئي، سو اهڙين ڏکين، اڪيلن ۽ لا وارث غريب عورتن جي تمنا ۽ سڌ اجها هيئن آهي:

اوچڻ گهر جي آجڪو، جهوپو سهي نه سيءُ،
سڀائجِ سڄڻ ڪي، حال منهنجو هيءُ،
اڳڻ آيو ٿيءُ، ته ڏوليا ڪنهن ڏنگ، ٿيان.

لطيف سائينءَ کي جيتوڻيڪ به سؤ سالن کان مٿي وقت ٿي ويو آهي، تڏهن به انسان جي ملڪ جو ماحول اهو ئي ساڳيو آهي ۽ اڄ به ڏکيا بکيا انسان ۽ بيوهه زالون ۽ يتيم ٻار ملهار جي مند ۾ به مايوس، مجبور ۽ لاچار ڏسبا آهن.

ملهار جي مند کان پوءِ سياري جي مند اچي ٿي، جنهن جو ذکر شاهه صاحب جي رسالي ۾ سر سامونڊي، ۽ سر سهڻيءَ ۾ دل ڏاريندڙ نموني سان ملي ٿو.

سهڻي، جيڪا سياري جي سيءَ ۽ ٻين ڳالهين جي پرواهه نه ڪندي، تار تري ويندي هئي، تنهن بابت پٽ ڏٽيءَ هيئن فرمايو آهي:

سيءُ سيارو، پاڻيءَ پارو، جت جهڙ ۽ جهگ جهول،
من اندر ميهار جا، هيڻڙي اچن هول.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سياري سيءَ رات ۾، جا گهڙي وسندي مينهن،
جنهن کي راتو ڏينهن، ميهار ڏي من ۾.

سهڻي تہ ميهار جي محبت ۾ مست هئي، جنهن ڇيو پئي تہ:

ساوڻ سيارو پانڻيان، زهہ پريان جي وي.

۽ خود لطيف ب ان لاءِ فيصلو ڪري ڇڏيو تہ:

ساوڻ گهڙي سيکا، هيءَ سرهي سياري.

پئي طرف پرديسين جون زالون، جن جا مڙس پورهئي خاطر گهر تڻ، ٻار ٻچا ۽ عورتون ڇڏي، سمنڊ جهاگيندا، پرديس هليا ويندا هئا، انهن جون عورتون سياري ۾ اڪيلائي محسوس ڪندي پنهنجي ورن سان خيالي دنيا ۾ هيئن مخاطب ٿيندڙيون هيون:

سر لوهيڑا گهيرا، ڪسر نسريا،
تو ڪيئن وسريا، ڏولڻا ڏينهن اڇڻ جا.

سر نسريا پاند، اتر لڳا آءُ پرين،
مون تو ڪارڻ ڪانڌ، سهسين سکائون ڪيون.

سامونڊي پورهيت نہ رڳو سياري جي مند ۾ موتندا هئا، پر گهٽو ڪري انهن جي وڃڻ جي مند ب سيارو هئي:

آئي اتر مند، هنئين ادڪو نہ لهي.

ان کي مند آتر جي، اوچتي آئي.
ڏني ڏاڍي، سامونڊين سڙهہ سنيهائيا.

يا:

لڳي آتر هير سامونڊين سڙهہ سنيهائيا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انهن بنين مان اهو بہ معلوم ٿئي ٿو تہ اتر جو لڳڻ، سرن جو ڳيڇڻ، ڪانهن جو نسرڻ ۽ ڏياري جي ڏينهن جو ٻرڻ، سياري جي شروع جا اهڃاڻ آهن.

اسان وٽ عام طرح چوندا آهن تہ سيارو ماڻهو جو پيٽ آهي، ڏيڪ آهي، ڪڏهن پيٽ جي مند آهي، پر جڏهن غور سان ڏسبو تہ اهو سڀ اميرن ۽ وڏن ماڻهن لاءِ آهي. غريب ويچارا سياري ۾ سرها نٽا ڏسجن. شاهہ صاحب تڏهوڪيءَ سنڌ ۾ غريبن جي هيٺيءَ حالت جو نقشو چٽيندي جيڪي اهڃاڻ ڏنا آهن، سي اڄوڪيءَ سنڌ ۾ بہ ساڳيا آهن.

اسان آڏارا، آڻي آونگ چاڙهيا،
منهن ڏيئي مون آئيا، سامهون سيارا،
آپ-رن سيڪارا، پسبو ور پين جا.

مطلب تہ شاهہ صاحب جي ڪلام ۾ نہ رڳو سنڌ جي آبهوا ۽ مُندن جو جابجا ذڪر ڪيل آهي، بلڪ انهن مُندن جا اثر ۽ اهڃاڻ، انهن ۾ هتي جي ماڻهن جون حالتون ۽ مصروفيتون، ۽ انهن بابت معلوماتي حقيقتون ۽ نتيجا، تفصيل سان بيان ڪيل آهن. شاهہ جي رسالي کي مطالع ڪرڻ لاءِ اهو بہ هڪڙو خلاصو موضوع آهي، جنهن تي مڪمل تصنيفون رٿي سگهجن ٿيون.

---

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ثريا سوز ڏيپلائي

شاهه جي ڪلام ۾ ڪاريگرن ۽ هنرمندن جي اهميت

شاعري وقت جي تاريخ هوندي آهي، ۽ شاعر تاريخ ساز. اِها شاعر جي خوبي چئبي ته هو پنهنجي وقت جي حالتن، ماحول ۽ ماڻهن جي رهڻيءَ ڪهڻيءَ، سندن ڪاڌ خوراڪ، ۽ ڏنڊي ڏاڙيءَ کي پنهنجيءَ شاعريءَ ۾ سهڻي انداز سان پيش ڪري.

هر دور ۾ اُن وقت جي ماڻهن ۾ ڪي خاص خوبيون، ڪي خاص عادتون ۽ رسمون رواج هوندا آهن، جيڪي سڄا شاعر ٿي پنهنجيءَ حساس فطرت جي ڪري پنهنجي سخن جو موضوع بنائيندا آهن، ۽ ننديءَ ننديءَ گالهه کي به خاص اهميت ڏيندا آهن. شاهه سائين، جيڪو اسان جي سنڌي ٻوليءَ جو سينگار ۽ شاعرن جو سرتاج سمجهيو وڃي ٿو، جيڪو زندگي جو شاعر آهي، ۽ جنهن جو ڪلام سندس دور جي تاريخ آهي، تنهن کي پڙهي هڪدم پتو پوندو ته سنڌ جي حالت ان وقت ڪهڙي هئي، ۽ ماڻهن جو شوق شغل، ڏنڊو ڏاڙي، هنر ۽ ڪاروبار ڪهڙو هو.

شاهه سائين اهڙي ته سهڻي انداز سان پنهنجي دور جي عڪاسي ڪئي آهي جو سڀني گالهين جو اندازو ٿيو وڃي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌي ثقافت جا پورا پورا اهجاڻ سندس ڪلام ۾ ملندا، ۽ اسين اهو محسوس ڪنداسين ته سنڌ هينئر نه، پر صدين کان اڳتا موتين جهڙا ماڻهو پيدا ڪيا آهن، جيڪي اُن وقت به پورهئي ڪرڻ ۾ ڪو عار محسوس نه ڪندا هئا ۽ پنهنجي پنهنجي فن ۾ مهارت حاصل ڪرڻ سندن قومي ڪردار هو.

شاهه سائينءَ کي ته سنڌ واسين سان دلي قرب هو، ۽ اُن قرب ئي کيس پنهنجن ديس واسين کي ايتريءَ باريڪ بيني سان ڏسڻ لاءِ آماده ڪيو. ڪهڙو طبقو آهي، جنهن جو ذڪر شاهه سائين پنهنجي ڪلام ۾ نه ڪيو آهي. نه رڳو هن سنڌ جي مختلف سماجي طبقن، هنرمندن ۽ ڪاريگرن جو خلاصو ذڪر ڪيو آهي، پر سورمن ۽ سورمين جو ذڪر ڪندي به سندن ماحول ۽ زباني ۽ کي اهڙيءَ ريت ادا ڪيو اٿس جو سنڌ جي پورهيت جي ڪمال ڪاريگري هر هنڌ نمايان آهي.

مارئيءَ جي زباني ۽ چيو اٿس:

ڀٽو لا پنهواريون، مور نه مٽي ڪن،
جي لاکـ رتائون لوئيون، تـ سانڀا سونهن،
اُن ايـلاچـين اڳري، بـخـمـل بافتن،
سکر پانيان سومرا، ڪٽي ڪان ڪنهنبن.

هن بيت ۾ مختلف ڪپڙن جا نالا آيا آهن، جيڪي اُن وقت جا ماڻهو شوق سان هنبائيندا هئا. اهي ڪپڙا مشينن تي نه پر ان وقت جا هنرمند ۽ ڪاريگر هٿ سان اُڻيندا هئا، ۽ اُهو ڪپڙو اهڙو ته سهڻو ۽ مظبوط هوندو هو جو هينئر به پيڙهي ته مشين سان ٺهيل ڪپڙي جي پيٽ ۾ وڌيڪ سهڻو ۽ مظبوط ثابت ٿيندو. پٽولا، بخمل، بافتو، ارم، عنبير، ململ، پٽ، الائچي، وغيره اهي تمام نفيس ڪپڑا هئا، جيڪي سرندي وارا ٺاهيندا هئا. گهٽ آمدنيءَ وارا وري لوئي، ڪٽو، ڪيس،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کھنو، وغيره ڪپڙا استعمال ڪندا هئا. اِنهن ڪپڙن ۾ ڪھنو خاص اهميت رکي ٿو. اهو هڪ خاص ريشم مان ٺهيل ڪپڙو هوندو هو، جيڪو زالن جي اوڍڻ لاءِ ڪم ايندو هو. اِهو اڄ تائين اسان جي عورتن جو روايتي لباس آهي. ان جو اوچو تمام نفيس ۽ رنگ بيحد سهڻا استعمال ڪيل هوندا آهن.

هڪ ٻيو ڪپڙو به خاص اهميت وارو آهي، جنهن کي ٻانڌڻي چئبو آهي. اِهو سوٽي ڪپڙو هوندو هو، جيڪو به اوڍڻ لاءِ ڪم ايندو هو. ان کي هڪ خاص انداز سان رڱيو ويندو هو. اسان جون ڳوٺاڻيون عورتون اڄ تائين ٻانڌڻي استعمال ڪنديون اچن، ۽ اسان جا ڪاريگر اڃا تائين اهو ڪپڙو ٺاهيندا رهن ٿا. ڏاڱي سان مٽس ننڍيون ننڍيون ٽڪليون ٻڌي، رنگ ڏيئي، ٻڌل ڏاڱن کي کولڻ سان جيڪي گول ۽ چوڪور ونيون رنگ کان رهجيو وڃن، سي ڏاڍيون سهڻيون لڳنديون آهن. آن کي "چريل ٻانڌڻي" چئبو آهي. انهيءَ ڪپڙي کي رڱڻ لاءِ لاک، ڪم آڻيي آهي، جنهن جي ڪري ان جو رنگ ايترو ته پڪو ٿيندو آهي جو ڪپڙو ڦاٽي ويندو پر رنگ نه لهندو. ان کي رڱڻ لاءِ به سنڌ جا رنگريز شاباس جي لائق آهن. انهن لاءِ شاهه سائين چيو آهي:

رچي جي ريٺو ٿيا، ڪين آباڃن اوهه،
ڪنب نه ڪاري تن کي، جو هالاري هوهه،
توڙي ڏوبي ڏوهه، ته به لالي تنهن نه لهي.

اهو هنر صرف سنڌ جا هنرمند ۽ ڪاريگر ئي ڄاڻندا هئا ۽ شاهه سائينءَ به پنهنجي ڪلام ۾ انهن ڪاريگرن کي اِمر ڪائي ڇڏيو آهي.

رنگائيءَ ۽ ڪپڙي آڻڻ کان اڳ، مرحلو هوندو هو سٽ ڪڍڻ جو. اِهو ڪم وري زالون ڪنديون هيون. پڇندي‌ءَ واريون ملهه تي اِهو ڪم ايري حال وارين زالن کان ڪرائيندڙن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هيون. ان مان پورهئي ۽ پورهيت جي عظمت سان گڏ، سندس جي عورت جي عظمت جو به اندازو ٿئي ٿو، جيڪا هنر مند هئي، ۽ مرد جيان پورهيو ڪري، پنهنجن ڇڻن جو گذر سفر پيدا ڪندي هئي. شاهه صاحب ڪيس همٿايو آهي، سندس گهڻ گايا آهن، ۽ سندس هنر مندي۽ کي امر بنائي ڇڏيو آهي:

آڻي آور آرٽ سين، ويهه مَ ويڪاڻي،
تہ صراف صحاڻي، موڻائي هٽي نہ منهن تي.

اِن هنر کي شاهه سائين۽ جي ڪلام ۾ وڏي اهميت ڏنل آهي. زالن لاءِ اُن وقت ۾ اِهو هنر نہ رکجو سگهن، پر منجهس مهارت حاصل ڪرڻ ضروري هو، تہ جيئن اُهو صراف وٽ قبول پوي. اُن وقت ۾ ئي ماحول بدليو ۽ عورتن اِن هنر ۾ پير پوڻي ڪيو، تہ شاهه سائين اِهاڳالهه هڪدم محسوس ڪئي:

نہ سي وونئڻ وڻن ۾، نہ سي ڪاتيارين،
پَسيو بازارين، هينڙو مون لوڻ ٿئي!

مطلب تہ جيئن جيئن ماحول بدلبو ويو، شاهه سائين۽ جي ڪلام ۾ ان جو عڪس ايندو ويو.

اُن دور ۾ لوهارڪو ڪم ڪندڙ ڪاريگر به هئا. جيڪي به پنهنجي ڪم جا ماهر هئا. شاهه سائين۽ اُنهن جي ڪاريگريءَ جو به ڳوڙهو مطالعو ڪيو، ۽ پنهنجي پيغام لاءِ ان کي مثال بنايو:

ڪڙو منجهه ڪڙي، جيئن لوهار لپيٽيو،
منهنجو جيءُ جڙي، پريان تيئن سو گهو ڪيو.

"دل گنيڻ" کي شاهه سائين۽ لوهار جي ڪڙي کي ڪڙي سان لپيٽڻ واري عمل سان تشبيهه ڏني آهي. اهو جڻ تہ لوهار جي ڪاريگري۽ جو انتهائي اعتراف آهي. هٿ جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هنرن جا ماهر ٻيا ٻه آن دور ۾ ڪيترائي هئا، جن جو ذڪر شاهه سائينءَ جي ڪلام ۾ جاءِ بجاءِ آيو آهي. انهن ۾ سونارا درزي، ڪوري، وينجهر ڪلال، ڪاتب، ۽ رازا وغيره هئا.

هنرمند ۽ ڪاريگر تہ هر دور ۾ رهيا آهن ۽ رهندا، پر آنهن کي نوازڻ وارا هر دور ۾ ڪونہ هوندا آهن. سنڌ تہ هيرن ۽ موتين جي کاڻ آهي، پر سيڪو موتين کي پرکي نٿو سگهي.

جيئن سيڪو پکي هنج ڪونهي، تيئن سيڪنهن مائهوءَ منجهہ ٻہ ٻهار جي ٻوءِ ناهي. اهو شاهہ سائين آهي، جنهن سنڌڙيءَ کي اجاريو ۽ سندس ڪاريگرن ۽ هنرمندن کي نروار ڪيو. شاهہ سائينءَ جي ڪلام سان گڏ، اسان جا اهي فخر لائق ڪاريگر ٻہ زنده رهندا، ۽ اسين سڀ سدائين انهن تي فخر ڪندا رهنداسون.

---

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڈاڪٽر نسرين لطيف

شاهہ جي ڪلام ۾ اخلاق جو اپياس

دنيا انسان ڪاڻ ٺهي آهي. دنيا ۾ رهڻ لاءِ رب ڪيس زندگي بخشي آهي، ۽ زندگيءَ ۾ اخلاق جي اهميت مڙني گڻن کان مٿانهين آهي. هر ڪنهن بني بشر جو، پنهنجي پنهنجي ظرف مطابق، اخلاق بابت جدا جدا پيمانو مقرر آهي.

پروفيسر علينواز جتوئي انساني اخلاق جي اها تعريف ڏئي ٿو ته "اهڙي قسر جو اخلاق جيڪو سماج جي طرفان مڃيو وڃي ٿو، سو سچ پچ ته اخلاق ناهي بلڪ مجبوري آهي، جا انساني ڪردار ۾ ڪمزوري آڻي ٿي. اخلاق اهو آهي، جيڪو انسان جي اندر مان پاڻڻ پيدا ٿئي: انسان گناهہ ڪرڻ لاءِ بالڪل آزاد هجي ۽ پوءِ نہ ڪري ته اهو اخلاق آهي. مڪمل آزاديءَ کان سواءِ اخلاق جو تصوّر ناممڪن آهي."

ڈاڪٽر ابراهيم خليل پنهنجي هڪ مضمون ۾ اخلاق بابت ڪجهہ هيئن راءِ ڏئي ٿو: "زندگيءَ جو مفهوم ڏاڍو وسيع آهي، جنهن جي تعبير جا مختلف پهلو آهن. انهن مان اخلاق جو تعلق سڀ کان ويجهو آهي. ان جي فقدان کان زندگيءَ کي زندگي نہ چئي سگهبو. هن جي انتشار کان زندگي عجب شئي بنجيو ٿي وڃي. اخلاق زندگيءَ جو مظهر آهي، ۽ انسانيت جو آئينو آهي. انهيءَ حقيقت کان انڪار ڪري نٿو سگهجي ته

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اخلاق ۽ زندگيءَ جو ربط مشترڪ حيثيت رکي ٿو، ۽ انهيءَ بهلوءَ کان ادب ۽ اخلاق جا چوڻا ملندا نظر آچن ٿا."

مولانا غلام محمّد گراميءَ جو نظريو هو ته "جيئن الله اکبر آهي، تيئن انسان به اکبر آهي جيئن الله ۽ ان جي ڪمال جو ڪو اندازو نه آهي، تيئن انسان ۽ سندس جمال جو به ڪو شمار ڪونهي. جيئن الله لاشريڪ آهي، تيئن انسان به، پنهنجيءَ امتيازي تخليق ۽ معنوي عظمت جي لحاظ کان لاشريڪ آهي، بشرطيڪ هو بااخلاق هجي."

اهي ته ٿيا سنڌ جي عالمن ۽ محققن جا انسان جي اخلاق جي باري ۾ راءِ. هاڻي اچو ته ڏسون ته اسان جي هن سياڇهڙيءَ ڌرتيءَ جي سدا حيات شاعر، حضرت شاهه لطيف ڀٽائيءَ وٽ اخلاق جو ڪهڙو معيار مقرر آهي، ۽ سندس ڪلام جي روشنيءَ ۾ اخلاق جو اصل مقصد ۽ مطلب ڇا آهي؟

شاهه جو ڪلام سندس سوچ جيان لامحدود آهي. سندس ڪلام اخلاق جي معنيٰ کي ڪنهن مخصوص حد اندر قيد ڪونه ٿو ڪري، پر پڌائي ٿو ته سندس لکين لفظ آهن ۽ ڪروڙين معنائون. ڳڻ، قدرت جي اسرار جيان لامحدود آهن، جن ۾ وطن جي حب، انسانذات جي برابري، حق‌گوئي، مقصد ماڻڻ خاطر صعوبتون سهڻ، ثقافتي ورتن جي حفاظت ۽ ڪردار جي اهميت وغيره شامل آهن.

آمرڪوٽ جي بادشاهه عمر سومري جو پنهنجي شاهي شان کي ڏيان ۾ نه رکندي، ملير جي معمولي مارئيءَ کي پسند ڪرڻ، اخلاق آهي. ليڻ لٽل مارئيءَ جو عزت بچائڻ خاطر پٽڻ پٽيهرن، ست رچين تي نه هرکجڻ، اخلاق آهي؛ قيد ۽ بند جي پرواهه نه رکندي، وطن نه وسارڻ، اخلاق آهي؛ عمر جي شان ۽ شهنشاهيت کان نه ڊڄڻ، اخلاق آهي. عمر وقت جو بادشاهه آهي، وٽس عزت آهي، حشمت آهي، طاقت آهي، تنهن هوندي به مارئي سان دست درازي نه ڪرڻ،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اخلاق آهي. پنهنجي ڪيل غلط ڪم تي پڇتاءَ ۽ پشيمانيءَ جو احساس، اخلاق آهي. پنهنجي ڪيل ڪُڌي ڪم جي ازالي لاءِ، مارئيءَ کي پوري احترام سان مارن ڏانهن موڪلڻ، اخلاق آهي. اخلاق جون اِهي ٻئي عظمتون آهن، جن جي ڪري لطيف انهن ڪردارن کي پنهنجي سخن جو موضوع بنايو آهي.

مارئي اسان جي ڏرتيءَ جي لڄ، شرم، حيا، برداشت ۽ بردباريءَ جي علامت آهي. ساڻيهه جي سِڪ ۾ سندس ساهه پئي سِڪيو. وطن جي حب ۽ مارن لاءِ اُڪير جو اهو حال هو جو ڪيس ملير ڏاران ڪجهه بہ ياد نہ هو ــ نہ عمر جي شاهي حيثيت، نہ پنهنجو هيڻو حال. تڏهن تہ شاهہ مارئي بنجي دانهن ٿو ڪري تہ:

هي هنڌ ٻيٽيون هاڻ، ساڙيان سپ ڏيهين ري،
ڪل شيءِ يرجعُ اِلي اصله، ٿي جهجهان جهانگين ڪاڻ،
پري پنهنجي ڇاڻ، پسان ملڪ ملير جو.

وري هڪدم ملير جي لڄ ۽ سنگهارين کي ساراهيندي، مارئي ڦونڊ ۾ پرجي چوي ٿي:

وَر سي وطن ڇائيون، صحرا ستر جن،
گولاڙا ۽ گگريون، اوچن ابڙن،
ويڙهيا گهمن وَڪيين، جهانگي منجهہ جهنگن،
مون کي ماروئڙن، سچ ڪٽائي سيڄ ۾.

سڻيءَ جو پنهونءَ خاطر ڪن ڏوجهرن ۾ ڏرڻ، اخلاق آهي. پنهون سندس حق آهي: پنهنجي حق حاصل ڪرڻ خاطر، اوکيون اٽانگيون واٽون پار ڪرڻ، مقصد ماڻڻ خاطر جبل جهاڳڻ، اخلاق آهي. شاهوڪار واپاريءَ جي پٽ عزت بيگ عرف ميهار جو هڪ معمولي ڪنبر جي ڏيءَ خاطر ويراڳ ونڻ، اخلاق

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي. سڀني ۾ جو وچن پاڻ خاطر دنيا جي دهمائن ۾ درياهه جي دهشتناڪ لهرن کان نه ڊڄڻ، اخلاق آهي. چنبيلي جو چاڪ چوڙڻ لاءِ ڪونئرو ۾ جو ڪشالو، اخلاق آهي. ليلا جو نفس تي هرڪجي پڇتائڻ، اخلاق آهي. هيٺي مورڙئي جو موذي مانگر مڇ جي مقابلي ۾ عقل، همت ۽ حوصلي جو مظاهرو ڪرڻ، اخلاق آهي. سمي سردار جو مهائيءَ سان موهه، اخلاق آهي. راجا جو گندريءَ کي پٽ-راڻي بڻائڻ، اخلاق آهي. راجا جو راز اخلاق آهي، ۽ نوريءَ جو نياز اخلاق آهي. ڪليان آڏواڻي پنهنجي مرتب ڪيل شاهه جي رسالي ۾ لکي ٿو: "جام تماچي سمو سردار آهي، ۽ نوري گندري. سمي اهي سيڻ ڪيا آهن، جن جا مال مڏيون آهن ۽ هڏ هيڏل، جن کي ککيءَ هاڻيون ڪاريون آهن ۽ ڇڇيءَ هاڻا ڇڇ، جن جي بانڊ سان پاند لڳي نه هوند لڳ اچي، سندن گوڏ ۾ گند آهي ۽ پوشاڪ پاپوڙا: جام سائن سهج ٿو ڪري، ۽ نندين وڏين گندرين جي سندس ماڙيءَ مٿي ڏوم پئي پوي.

.... ۽ اها نوري، جيڪا نياز ۽ زوڙت جو مجسمو آهي، جنهن جي من ۾ نه گيرب نه گاهه، ڊڄي ٿي ۽ چوي ٿي:

"تون سمو آءٌ گندري، مون عيبن ۾ جوءِ،
پسي راڻين رُوءِ، متان ماگر مٽئين."

"تون سمو آءٌ گندري، مون ۾ عيب ۽ اپار،
پسي ليءِ لغار، متان ماگر مٽئين."

۽ پوءِ جڏهن نوريءَ مهائيءَ جو نياز، پٽ راڻين کي مات ڏئي ٿو وجهي، تڏهن لاکيٽو لطيف خوشيءَ وچان رڙ ڪري چوي ٿو:

ڪوءِ سُهڻون بڻن سومريون، جي اچن آوچي ڪاڻ،
وَر سي ڪينجهر جاڻيون، جن تماچيءَ جي ذات،
راڻين ملان رات، مائڻ سيءَ پيرائيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پيجل جو ماڻهن کي مسحور ڪرڻ، اخلاق آهي. راجا جو سُرَ تي سرچي، مڱڻهار کي مان ڏيڻ، اخلاق آهي. ڏياچ جو وچڻ پاڻ لاءِ سر صدقو ڪرڻ، اخلاق آهي. اخلاق جي انتها تہ اها آهي جو هو پنهنجي سر جي نذراني کي بيحد معمولي ۽ حقير سمجهي ٿو:

جاجڪ تو جُهار، ڏهہ پيرا ڏياچ چئي،
جنهن ۾ مال نہ ميريءَ جيترو، تنهن تون طمعدار،
جي اچهي ڪر ڪَپار، وڌهہ پيرا ويي ڏيئين!

(او چارڻ! جنهن سِر ۾ ڪاري سرج جي داڻي جيترو بہ مال ناهي، تون فقط اهو ٿو گهرين. جي منهنجو سر تو لاءِ ايترو ڪمائتو آهي تہ حڪم ڪر، اهو ويڪهہ پيرا بہ لاهي تنهنجي حوالي ڪريان!)

مطلب تہ پٽائيءَ جي سموري ڪلام جو هرڪو سُر، هرڪنهن سُر جو هرڪو داستان، هرڪنهن داستان جي هرڪا سٽ، ۽ هرڪنهن سٽ ۾ پوتل هرڪو املهہ ماڻڪ، اخلاق جو آڻيٽو آهي. اخلاق آهي تہ سيکجهہ آهي. اخلاق بنا انسان ڪاغذ جو گل آهي، پٿر جو ٿُوهہ آهي، ڪوهہ جو ڏيڏر آهي:

ماڻهو سيپ نہ سهڻا، پکي مڙئي نہ هنج،
ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ منجهہ، اچي بوءِ بهار جي.

اخلاق جي مٽيا، ملهہ سان گڻهڻ جي شيءِ ڪانهي. اخلاق انسان جي اندر جي اونهاين ۾ آباد آهي، روح جي گهراين تائين لڳل آهي. پٽ ڏٽي اندر جي اونهاين ۽ روح جي گهراين ۾ گم ٿي ڏٺو آهي. هو سنڌ جي اخلاقي عظمتن جو علمبردار آهي. اسان لاءِ ضروري آهي تہ سندس ڪلام کي پڙهون، پرجهيون ۽ ان مان زندگيءَ جي رهبري حاصل ڪريون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

غلام حيدر پرڙو
لڪچرر، قائداعظم يونيورسٽي،
اسلام آباد.

شاهه، سنڌي زبان جو مسيحا

تاريخ جي مطالعي مان اسان کي معتبر ۽ مستند ثابتيون ملن ٿيون ته آرين جي آمد کان پوءِ مقامي باشندا ڏڪڙجي ويا: هنن کان پنهنجا ثقافتي مرڪز، سماجي دستور ۽ قديم ريتون ۽ رسمون ته کسجي ويون پر کانئن پنهنجا پراڻا پڌ ۽ پٽ بہ ڦرجي ويا. تنهن بعد کين، لڏا مٿن تي ڪٽائي، در بدر زندگي گهارڻ تي مجبور ڪيو ويو؛ جنهنڪري اهي پنهنجي وڳر کان وڇڙجي ويا ۽ سندن زبان بہ انهن وانگر مجبوري ۽ لاچاري حالتن ۾ زندگيءَ جا پساهه پورا ڪرڻ لڳي.

اهڙيءَ صورتحال ۾ سنسڪرت، جيڪا آرين جي زبان هئي، تنهن کي وسيع ميدان ملي ويا، جتي گور ٿي چڙهي. سنڌ وادي جي زرخيز زمين جا گاهه کائي ۽ مهراڻ جو مٺڙو پاڻي پي، آها ايڏي ته ڳلهي ٿنڀري ٿي ٻڌي جو ساريءَ سنڌو-ماڻر ۾ زبانن تي ڪَرَ ڪنيو ٻڌي آلرون ڪيائين. جيڪا زبان بہ سنڌس اوڏو ٿي آئي، تنهن کي ٿونا هڻي ٻڌي پري ڏ ڪيائين، پر پاڻ هرهنڌ سولائيءَ سان درٻارن، مذهبي آستانن، ادبي توڙي ثقافتي جاين تي پهچندي ۽ پنهنجون پاڙون پکيڙيندي ٿي رهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن مان سنڌيءَ جي جان خلاصي تڏهن ٿي، جڏهن ڪيس فطري موت نهوڙي نيو.

سمجهه ۾ ائين ٿي آيو ته سنڌي زبان سنسڪرت جي مرڻ کان پوءِ سندس ملڪيت جي وارث بڻجي، پر دعويدار گهڻا ٿي پيا ۽ سنڌيءَ کي جيڪي ڪجهه ورهاست ۾ مليو، تنهن تي ئي خاموش رهي.

هوڏانهن يوناني، تواراني ۽ تاتاري توڙي منڊاري زبانن جي پڻيءَ کاڌ ڪئي، سي به اچي سنڌيءَ سان پڻي گسائڻي ڪنهن لڳيون. اهي پنهنجي گهر مٽائي موٽيون ته سندن رنگ برنگي بيج کي سنڌيءَ سموهي سوڌي آڻي پنهنجي عجائب گهر ۾ رکيل نادر شين ۾ شامل ڪيو.

اڄا سنڌي پنهنجي گهر ۾ ڪتابن جا ڪبٽ ٺيڪ ڪري رهي هئي ته عربن سنڌ فتح ڪري اتي عربيءَ جا ڪتاب رکڻ شروع ڪري ڏنا. اهڙيءَ ريت هاڻ عربيءَ اچي جهونا وٽاڻ وسايا، ۽ چڙواڳ ٿي ڇيڪ چرندي رهي.

هن کي ائين ڇيڪ چرندو ڏسي، ايرانيءَ اچي ساڻس ٽڪا ڏنا. هيترو پري ٿي ڪري پراون پٽن تي ايرانيءَ سان مقابلي جي عربي سگهه ڪين ساري سگهي، سو هنن حملن هٽي ڪيس ڪيرو ڪري وڏو ۽ ساڳيا مزا هاڻي فارسي ماڻڻ لڳي. وقت مان فائدو وٺي، فارسي به ايڏي مچي متاري ٿي پئي جو جنهن عربيءَ مذهب جي اوٽ وٺي مدرسن ۽ مسجدن ۾ وڃي پاڻ لڪايو هو، تنهن کي اتي به گهولي لڏائين. تڏهن جيئدان ڏنائينس، جڏهن پنهنجيءَ شراڪت جو شرط ۾جرايائينس. باقي دفتر ۽ درٻارون ته عربيءَ جي اچڻ لاءِ، اڳ ۾ ئي بند ڪرائي چڏيا هٿائين.

اهڙيءَ ريت، سرسبز ۽ ساون سڀين گاهن وارا وسيع ۽ ويڪرا ملڪي ميدان فارسي پاڻ چرڻ لڳي ۽ عربي فقر جا ٽڪر ٽاپ گهي ساهه تگائڻ لڳي، جنهنڪري وئي روز وڌيڪ لاغر ٿيندي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن جي ضعيفي ۾ فارسيءَ لاءِ فائدي واري هئي، سو پاڻ ادبي محفلن، درٻارن ۽ دفترن ۾ مڪجي چڪجي وڃي وهڻ لڳي. هنن پنهي جي زور آزمائيءَ ۽ چڪتاڻ سبب سنڌيءَ کي وٽي لڳندي هئي تہ واندين جاين ڏن گهر گهڏيءَ ۽ سائي ساوڙي چونداريندي، پنهنجي کل سائي ڪندي ٿي رهي. جتي هر هنڌ عربيءَ فارسيءَ هنڌ وچائي والار ڪري ڇڏي هجي، اتي هن ڏيل ڏکيل ڏيريءَ ۾ ايتري سگهہ ڪٿي هئي جو انهن مان ڪنهن کي ريڙهي ٻري ڪري پنهنجي پٺي ايوانن ۾ اچي ناري! لاچار، ڪيس پنهنجا پراڻا پکڙا ڪم آڻا، جتي رات جا چار پهر اچي پورا ڪندي هئي.

شاهہ سائينءَ جي سنڌيءَ کي تڏهن سک جو ساهہ کڻڻ جي اميد جاڳي، جڏهن سنڌ مان مغلن کي سڙهہ سنباهي روانو ٿيڻو پيو پوي تہ ساڻن گڏجي فارسي پاڻ ۾ وڃڻ لاءِ تياريون ڪرڻ لڳي. پئي طرف، جن سنڌين، سندس جواني جا جوپن ڏنا ۽ ساڻس صحبت ڪندي چار گهڙيون گڏجي گهاريون هيون، سي ڪيس چڏڻ لاءِ راضي نہ هئا.

هوڏانهن مغلن جا خيما ڪٽائڻ لاءِ سنڌي سرويچ پتنگ بنجي پئي پچريا. پالا هٽي، پاڪرين پئي، ديس دروهن کي ڏڏڙ ۾ دسي پيوت ڪري، پچائي، سرخرو ٿي رهيا هئا. اهڙيءَ حالت ۾ اهي ويري تہ ويا، پر مصلحت طور فارسيءَ کي هٿي ئي رهڻ تي راضي ڪري ورتائون.

مطلب تہ شاهہ جي ڏرتيءَ مان اسريل سنڌي زبان جو جسم سدائين پرڏيهي يلغارن سبب گهوڙن جي سنبن ۽ هاٿين جي پيرن هيٺان چيٽاڙبو پئي رهيو: ڪڏهن يوناني لشڪر جي ٽڏن ۾ ٽڏبو رهيو تہ ڪڏهن منگولن، تاتارين، تورانين، عربن، ايدالين ۽ مغلن جي حملن سبب ڪرندو، اٽندو ۽ وري ڪرندو ۽ ٽاپڙجندو رهيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مغلن کي ماري مڃائڻ کانپوءِ ڪلهوڙن پنهنجا پير پختا ڪيا. هي حاڪم هتان جا هئا ۽ سندن مادري زبان به سنڌي هئي، تنهنڪري ڪجهه اميد ۽ آسرو جاڳيو هو ته شايد هو هن ڏس ۾ ڪم ڪندڙ کن محنتي هارين جي مدد ڪندا ته جيئن ٿي سنڌيءَ جي نهور ٿي ويل زمين مان جهنگ جهر ڪپي، مٽانهيون ماري، بنا پارا سڌاري، نار ۽ هرلا چاڙهين، ڏڌهن کو سنڌيءَ جي سياوڪ ۽ سرهاڻ جو واس وڌي ۽ هند سنڌ جي هوائن ۾ هڪاءُ مچي. اهڙو ڪم ڪڏڻ ۾ شاهه سائين به شامل ٿي ويو.

لطيف جي هن ڏرتيءَ ۽ ان تي آباد لوڪن مٿان ڪئين جهڪون ۽ جهولا گذريا هئا. ڪارن ڪرن، ڪڙڪات مچائي، خوف ۽ خطرا پئي پئدا ڪيا. ارڙ بلائن به پنهنجا ور کوليا. ته پئي پاسي، مصيبتن منهن ڪڍي ٻڪ، بيماري، بيروزگاري ۽ جهالت ٻڌجي خوب جهنجوڙيو.

اهڙين حالتن غلاميءَ جا زنجير آندا، جيڪي هتي جي ساريءَ آبادييءَ کي پارايا ويا. جڏهن شاهه سائينءَ هوش سنياليو ڏڌهن انهن انسانن مان ڪن کي اهي ڳٽ ڳچيءَ مان ڪيڙ جي جدوجهد ڪندي ڏٺائين. پئي طرف عام ماڻهو مال ڪاهي ڏنگرن ڏار رهندا هئا، پر شهرن جي سڃاڻ ماڻهن ۾ به غلاميءَ جا سلا وڌي وڻ ٿي احساس ڪمتريءَ جا ميوا ڏيڻ لڳا هئا، جنهنڪري پيڙي ۾ پوريل پنڇيءَ وانگر هي غلاميءَ جا طوق پهرڻ جا عادي بنيل انسان آزاد هوندي به ڏهني طور پاڻ کي اڃا اڳوٽيءَ سرڪار جو غلام تصور ڪندا هئا.

هوڏانهن وڏن مدرسن ۾ پڙهي جديد نظريا، خيال، سوچون ۽ فڪر وٺي فارغ ٿيندڙ طبقو به ڏهني طور پنهنجيءَ زبان کي پيار ڪرڻ کان قاصر هو. نه رڳو ايترو بلڪ مڪتبن جي پيداوار کي به مباغ ۽ علماءُ اهو احساس ڏيارڻ ۾ مشغول هئا ته عربي ته مذهبي زبان جي حيثيت جي مالڪ ۽ بهشت جي ضمانت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي ۽ فارسي ادبي ۽ دفتري زبان آهي، تنهنڪري ان کي چڏي ڪا ترقيءَ ۽ سڌاري جي وات وڻي ڪانه سگهيو.

انهن حالتن هيٺ، هڪ طرف، پسماندگيءَ ۽ احساس ڪمتريءَ جا واجهه وڌندا پئي رهيا ته پئي طرف با شعور طبقو به سنڌي زبان جو سهارو وڻڻ کان ڪپائي رهيو هو. اهو هڪ اهڙو موڙ هو، جتان آزاديءَ ۽ بيهر غلاميءَ جا رستا نظر پئي آيا.

اهڙين حالتن مان ملڪ دشمن قوتن لي تقويت ملي رهي هئي ته انسانيت جا ويري به واهروءَ جو ويس پهري نڪري آيا ۽ استحصالي قوتون، چوغو مٽائي، مذهبي مسند تي براجمان ٿي ويٺيون ته جيئن ڪين ملڪي اتفاق ۽ اتحاد کي ڏ ڪ هڻي ڌاهڻ ۾ سولائي ٿي پئي. نفاق ۽ نفرت جا نغارا وڄائڻ لاءِ نه فقط مسجد کي استعمال ڪيو پئي ويو، پر مڙهي ۽ مندر ۾ به اسلامي اخوت جي خلاف زهر پئي اوگاڇيو ويو.

شاهه سائينءَ جي ڏرتيءَ کي ان وقت امن، اتحاد، اتفاق، ايڪي ۽ پڌريءَ جي سخت ضرورت هئي. اهڙيءَ حالت ۾ جڏهن مذهبي جزو به اشتراڪ پيدا ڪرڻ ۾ ملڪ جي مدد ڪري نه سگهيو، تڏهن زبان جي ئي هڪ اهڙي مضبوط ريشمي ڊوري هئي، جنهن ۾ معاشري جا فرد تسبيح جي داڻن وانگر پوتل رهي پئي سگهيا ۽ فردن کي حقيقي زندگي گذارڻ ۾ اطف اچي پئي سگهيو. رابرٽ جونئر به اسان جي هن گالهه سان اتفاق ڪندي لکي ٿو: "معاشري ۾ حقيقي زندگي گذارڻ جو راز زبان ۾ پوشيده آهي."(۱)

شاهه سائين اهائي گالهه تمام آڳاٽو پهنجي مشاهدي مان ماڻي هئي ۽ چاهيائين پئي ته نفرت ۽ نفاق جي کوٽيل کاهيءَ

(1) Robert A. Hail, Jr: "Introductory Linguistics" New York, 1964, p.4.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مٿان زبان جي پل ڪڙي ڪجي تہ جيئن ملڪي باشندا آنهيءَ جي وسيلي آڪري آزاديءَ جو لطف حاصل ڪن ۽ ملڪ مستحڪم رهي.

ٻئي طرف عالمن ۽ اديبن جا قلم بہ سنڌي لکڻ لاءِ ڪُند هئا، جو تہ اڄا سوڌو "دفتري زبان سنڌي ڪانہ ٻڌي هئي، پر فارسي پهنجا پر پٽاريو ويني هئي"(۱)، ۽ اهو احساس عام هو تہ سنڌي سنڌ جي ڳنوارن ڏنارن جهڙي اڻسڌريل آهي. سنڌي شاهہ لطيف جي پنهنجي زبان هئي، ۽ انهيءَ جي باري ۾ اهڙو افواهہ پڌي شاهہ سائينءَ جان نظر ڪئي تہ هڪ طرف ڪيس مخدوم نوح، شاهہ عبدالڪريم ۽ شاهہ عنايت جي ڪشڪول ۾ سنڌي شاعريءَ جا ڪڌا ڏسڻ ۾ آيا تہ ٻئي پاسي ڪان خود سنڌيءَ جو وجود بہ ڪيس اها گواهي ڏئي رهيو هو تہ منجهس زنده رهڻ جي صلاحيت موجود آهي. جيڪڏهن ائين نہ هجي ها تہ موهن جي ڏڙي کان بہ آڳاڻي زبان ترقي ڪري نہ سگهي ها ۽ پنهنجي ارتقائي منزل جي ڪنهن نہ ڪنهن ڏاڪي تي ڏهي پوي ها.

اهل لطيف کنڊ ورائي نهار ڪئي تہ سنڌس زبان کي ڪڏهن بہ سرڪاري سرپرستي نصيب نہ ٿي هئي، تنهن جي باوجود هن وقت جي وسعت مان لفظ ميڙي پنهنجا پاند ڪڍي پريا هئا.

اها هڪ اٽل حقيقت آهي تہ جنهن زبان جا پير ارتقا جي ڏاڪڻ چڙهندي ٽڙکڻ لڳندا آهن، سا سرڪاري سهارو ڳولهندي آهي. جيڪڏهن اڻن ناميد ٿئي تہ پوءِ، مشرف حسين جي چوڻ مطابق، "اها، مذهبي چوغو پهري، پرچار جو وسيلو

---

(۱) ايم. آر. مائيراساڻي: "مظلوم سنڌ"، ڪهاڻي ساهتيہ مندر، حيدر آباد سنڌ، ۱۹۴۹ع، ص ۱۶۲.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وڃي ٻه ڪنهن پاڪ پوتر آستان تي پهچڻ جي ڪوشش ڪندي آهي." (1)

هيءَ گالهه تہ اسان جي شاهدي ۾ ٻه آهي ۽ بشام ٻه شاهدي ڏني آهي تہ "مگدي (پالي) زبان صرف گوتم ٻڌ جي پرچار وسيلي واٽ ناهي موريا راجائن جي درٻارن تائين پهتي، تنهن بعد وڃي حڪمدارن مليو هوس." (2)

ٻئي طرف عربيءَ کي اسلام جي ماکي منهن لڳي هئي. فارسيءَ سرڪاري سرپرستي حاصل ڪئي هئي. بنگاليءَ جو ٻه مذهبي چشمي مان ريج ٿيو هو، تنهن کان پوءِ ترڪ دور ۾ انتظامي معاملن وسيلي مان مليس ۽ انگريزي دور ۾ دفتري زبان طور وڏي وڻ ٿيڻ جو موقعو ميسر ٿيس. پر اسان جي سنڌيءَ کي ڪڏهن ٻه اهڙو موقعو ڪونہ مليو. جڏهن ٻه وک ڪڍڻ جي ڪوشش ڪيائين، تڏهن سرڪاري درٻار تائين رسڻ کان اڳ ئي وقت جي ظالم هٿن ڪيس نپوڙي نستو ڪري ڇڏيو.

گجراتي ٻ ڪشمري، جيڪا ۱۸۴۶ع ۾ شايع ٿي هئي، تنهن هن حقيقت تان پردو کنيو هو. پر ارنيسٽ ٽرمپ وانگر هنڙا ڪليل جملا ڪونہ لکيا هئائين تہ: "هندستان جي موجوده زبانن مان ڪابہ زبان مصلحتاً ايتريءَ غفلت جو ڪارڻ ڪانہ ٻڌائي وئي، جيترو سنڌي زبان ٻڌي آهي.... ابتدا کان وٺي هندستان جي مقامي زبانن ۾، سنڌيءَ کي سپ کان وڌ ڪ نفرت ۽ ڏکار جو باعث ٻڌايو ويو آهي." (3)

---

(1) Musharaf Hussain: Essay, "Pilgrimage of Bhit shah" Magazine, "Shah Lateef of Bhit" July, 1962, Hyderabad, p. 72.

(2) A. L. Basham: "The wonder that was India", Australian National university, canbera, second Edition, 1967, p 393.

(3) Dr: Annemarie Schimel: "Sindhi Literature", Germany, 1974, p. 2.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انهيءَ گواهيءَ مان چگيءَ طرح معلوم ٿي وڃي ٿو تہ سنڌيءَ کي هر دور، ڏکي، مٿس درٻارن جا دروازا بند ٿي رکيا آهن. ٻئي طرف، مذهبي تبليغ جو وسيلو بنائڻ لاءِ بہ مبلغن وڃي غير زبان کي منتخب ڪيو هو. پر بزرگن جي سنڌي شاعريءَ شاهہ سائينءَ ۾ اميد جا ڏيا روشن ڪيا، جو تہ ايتري ڏٽڻجڻ جي باوجود بہ سنڌس زبان اظهار جي سگهہ ساري هئي.

رابنس جو چوڻ آهي تہ "زبان پنهنجي آسپاس واري ماحول مان جنم وٺندي آهي، جنهن کي سماج يا معاشرو ٿو چئجي. انهيءَ سماج جي ريتن رسمن، اٿڻ ويهڻ، غم ۽ خوشيءَ جي اظهار واري طريقي کي ثقافت يا ڪلچر ٿو ڪوٺجي. اها ثقافت انهيءَ سماج جي زبان لاءِ زرخيز زمين مثل ٿيندي آهي." (1)

شاهہ سائينءَ جي هن ديس جي سڌريل تهذيب ۽ تمدن واري سر زمين تہ ايامن کان وٺي سر سبز ۽ شاداب رهندي آئي آهي، پوءِ ان ۾ ئي آسريل زبان ڇو نہ زرخيز رهي!

ويرين شاهہ جي زبان کي پورڻ لاءِ پهہ ڪيا، پر پوءِ بہ ڪيس اڳتي رڙهندو ڏسي سنڌس زرخيز زمين يعني ثقافت کي کي مٽائڻ ۾ مشغول ٿي ويا تہ جيئن اهڙيءَ عاليشان عمارت کي ڍاهي پٽ ڪجي، جتان هن زبان جي منهن تي ڏڌي پاڻيءَ جا چنڀا لڳندا رهن ٿا.

اهڙيءَ ريت، سوچيل ۽ سڌيل سٽاءَ موجب، سماجي محفلن ۾ نواڻ اچي وئي: ڏڌي ۽ ڏئونري جي جاءِ گلم ۽ غاليچن والاري، نوڪر چاڪر هٿان پاڻي پيئڻ بجاءِ سهڻي ساقيءَ جي هٿن سان پٽمانو پيئڻ وڏ ماڻهپائيءَ جي علامت بنجي ويو، تہ

(1) R. H. Robins: "General Linguistics — An Introductory Survey", Great Britian (London), 4 th Edition, 1968, p. 16.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سرندي گھڙي، گاگھر، بينن ۽ مرلين کي به سارنگيءَ، طبلي، رباب ۽ چپر جي چمڪي، گڏجي، محفل مان اڏاري ڪڍيو هو.

ساڳيءَ ريت لباس ۾ ٽوڙي ڪڙي لٽي ۾ ڦيرو اچڻ شروع ٿي ويو. پٽڪي يا پگ کي لاهي ماڻهن قبا ۽ ڪلاه پائڻ، شلوار ۽ پهراڻ جي بجاءِ پيشواز، فرغل، پاجامو ۽ اچڪن پائڻ باعث فخر جي گالهه ليکجڻ ۾ آئي، ۽ ڪمربند وري اجرڪ ۽ لونگيءَ کي لهرائي چڏيو هو. انهيءَ گالهه جو اثر سنڌ جي هنر ۽ حرفت تي اهڙو پيو جو ڪمين ڪاسبين، ڪورين ۽ ڪاپائڻين جي روزي تنگ ٿي پئي. آڏائا ۽ آٽ آجڙڻ لڳا. سنڌ جا ثقافتي ۽ سماجي قدر تباهه ٿيندا پئي ويا تہ اقتصادي طور عام ماڻهو ۽ پورهيت، ادارن آجڙڻ ڪري، بکون ڪاڻ لڳا هٿا، ۽ انهيءَ نموني موهن جي دڙي واريءَ ثقافت جي پکيءَ ٻيڙهه واري هن سدا ملوڪ محل کي چيٽا ٿڦي، بدصورت بنائي، قابل حقارت ڪيو پئي ويو.

تهذيب، تمدن ۽ زبان قومن جي انفراديت کي آجاگر ڪندڙ جزا ۽ انهيءَ کي برقرار رکڻ لاءِ راکا هوندا آهن. مولانا دين محمد وفائي لکي ٿو تہ "ڪنهن قوم کي ختم ڪرڻ جو بهترين طريقو سندس زبان ۽ ثقافت کي ختم ڪرڻ آهي. اها پوليٽي آهي، جنهن سان قومن جا اعليٰ قدر ۽ جرڪيدار جوهر ظاهر ٿي سگهن ٿا."(1)

اردو انسائيڪلوپيڊيا تہ رڳو هن لڪڻ تي اڪتفا ڪئي آهي تہ "زبان کان سواءِ علمي، تهذيبي ۽ ثقافتي ترقي ڪرڻ ناممڪن آهي"(2). ۽ مسٽر گري، جيڪو علم الانسان جو ماهر آهي،

---

(1) مولانا دين محمد وفائي: "شاهه جو مطالعو"، ڪراچي سنڌ، ۱۹۶۲ع، ص ۴.

(2) "اردو انسائيڪلوپيڊيا": فيروز سنز، لاهور، پهرو چاپو، ۱۹۶۸ع، ص ۷۵۶.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تنهن ڪنهيءَ ڏکڻي جي وضاحت ڪئي آهي ۽ ان ۾ اضافو ڪندي لکيو اٿس تہ "زبان، قوميت پيدا ڪرڻ ۾ تمام اهم ڪردار ادا ڪري ٿي"(1). تاريخ جو مطالعو ڪندي ۽ انسان کي آرين واري باب مان معلوم ٿئي ٿو تہ اتي آڏرش زبان بچائڻ خاطر ئي قوم پرستيءَ جنم ورتو هو(2).

اها ساڳي ڳالهہ شاهہ سائينءَ سوين سال اڳي پروڙي ورتي هئي؛ جو تہ لطيف شاهہ سائينءَ ۽ اهو پئي چاهيو تہ زبان ئي اهڙو اهم جزو آهي، جنهن جو عڪس ملڪي سلامتيءَ تي ٻہ پوي ٿو تہ سماجي، سياسي، تاريخي ۽ نفسياتي قدر ۽ اڳاڙي ٿي سگهن ٿا. رُسايلن کي ريجهائڻ ۽ رنجش کي راحت، نفاق کي اتفاق، ۽ نفرت کي محبت ۾ مٽائيندڙ ماپو ۽ زبان جو ئي آهي.

لعل لطيف ڳوڙهي ويچار لاءِ اندر اجاري آئينو ڪيو، جتي ڪيس پري کان هن ڳالهہ جو پرتوو نظر آيو تہ پنهنجي زبان ۽ ڪلچر کان منهن موڙي، ڌرتيءَ جي سڪ ۽ پيار کان پاسيرو ٿي، ڪو ٻہ شخص فراريت جي راهہ اختيار ڪرڻ چاهي، هزار حيلا هلائي غير رنگ ۾ پاڻ رنگي وڃي، ۽ وجود وڃائڻ جا جيڪي وٽيس اهي جتن ڪري، پر ائين ڪري ڪين سگهندو. انسان کي پنهنجي ڌرتيءَ سان ازل کان وڃي آڻس ۽ پيار آهي. سنڌس زبان تي جيڪو هن ماءُ جي ٿڃ جو تاثير ڇڏيل آهي، اهو مرڻ کان اڳي ڪٿي ٿو ميٽجي سگهجي.

جهڙيءَ ريت انساني وجود ڌرتيءَ جي دل مان پاڻي پي پلجي جوان ٿئي ٿو، تهڙيءَ طرح زبان ۽ ڪلچر جا وجود ٻہ انجير جي ميوي وانگر سڌيءَ طرح ڌرتيءَ جي ڏڙ مان جنم

(1) Louis, H. Gray: "Foundation of Language", New yark, Third Edtion, 196), p. 117.

(2) Ibid.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وٽن ٿا. منڙي مادري زبان اکين جو آرس آهي ته دل جو قرار هيءَ ڏرتي آهي. هنن ٻنهي ملکائن تي انفراديت جو ڇٽ ته فطرت جي وجود کان وٺي رکيل آهي. هنن جو انسان سان جيکو ازلي گانڍاپو ٽيل آهي، تنهن کي ٽوڙڻ لاءِ ويرين کي وار کندو ڏسي، هين پتنگ ڪيئن نه پهه ڪيو هوندو؟

جتي به ظالمانه ۽ جابرانه پرماريت جو دور شروع ٿيندو آهي، اتي جا ڪجهه ڪمزور دل انسان، بزدل ۽ مفاد پرست شخص پنهنجن مفادن جي تحفظ خاطر ۽ ظاهري رعب تاب توڙي وڏماڻهپائي برقرار رکڻ جي شوق ۾ حاڪم جي خوشامد ڪرڻ ۾ فخر محسوس ڪندا آهن ته جيئن سندن عيبن تي پردو پيو رهي— پوءِ پلي ان جي اوٽ وٺي ظلم ۽ جبر توڙي ڏاڍ ڏمر ۽ ڏهڪاءَ جا ڏينهن وڌندا رهن.

حاڪم کي خوش رکڻ ۽ سندس منظور نظر ٿيڻ خاطر اهي انسان سچ کي سوريءَ چاڙهڻ ۽ رات کي ڏينهن ڪوڙ کان به ڪين ڪهائيندا آهن. اهڙي دور ۾ کي مصلحت پسند مورخ ۽ وقت کي وچ ۾ ويهارڻ وارا ادیب به اچي مڙندا آهن ته ڏات کي ڏور ٻڌي، گوندر ۾ گهلڻ وارا شاعر به اچي اوڏر ۾ بيهندا آهن. بلڪل ساڳي حالت سنڌ ۾ ارغونن، ترخانن، ابدالين ۽ مغلن واري پرماري دور جي هئي.

مفاد پرست ماڻهن پوشاڪ بدلائي، پير، امير ۽ عالم بنجي، حاڪم جي شان شوڪت جي تعريف واري تسبيح پڙهي، اعزاز، القاب ۽ رعايتون پٽي ورتيون. اهڙن انسانن کي نوازيو پئي ويو، جن کي عوام ۾ ڪابه عزت ڪانه هئي. پوءِ به اهي جاگيردار، نواب ۽ رئيس بنجي شاهاڻي نٽ واري زندگي گذاري رهيا هٿا. سندن عياشيون، آرام ۽ اعزاز ڏسي، اديبن ۽ شاعرن کي به رشڪ اچڻ لڳو. هنن قلم سنياليو ته ان جي هر جنبش فارسيءَ جي تخليق بڻجندي ويئي. علمي گفتگو ۽ مباحثن کان علاوه تاريخ، تفسير، انشا پردازي، حديث، ديوان ۽ مثنوين سان فارسيءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو سينو ستبو رهيو ۽ انهن جي خالق کي اعزاز ۽ القاب ملندا رهيا. ڪئين ڏڻل وائڙل ۽ جاتل سجاتل چهرا ڏاڍ ۽ ڏهڪاءُ جا واهر وسيلا بنجي پيا. اهڙي ماحول ۾، سائين لطيف جنهن طرف به نگاهه پيئي نيئي اوڏانهن پنهنجيءَ زبان لاءِ واٽون بند پئي ڏٺائين. البت هڪڙي سگهڙن جي سٽ ڏانهن ڪُلندڙ ڪڙهه ڪُليل هئي، جتان هنن سڀاجهڙن پوتيون وڃائي، ڪنڌن کان بچائي، سنڌيءَ کي سيني لاتو هو.

انهن کائنس احوال ورتا ۽ واهر بنجي گهاها، ڏوهيڙا، بيت، ڳجهارتون، قصيدا ۽ داستان هٿيارن طور کڻي نڪري نروار ٿيا، پر انهن ۾ حاڪم جي هيڏي ساري غنيم سان پڇڻ جي وات ڪٿي، جن کي پاڙيتو ۽ پالپل اديب ۽ شاعر هشڪاري ۽ هانپاري رهيا هئا.

مطلب ته شاهه کي سنڌيءَ جا وارَ و ڪريل، اکين ۾ آب، ڳلن تي ڳوڙها ۽ چپن تي آهون ڏسڻ ۾ آيون. سندس اهڙيءَ حالت کي ڏسي، کيس خطرو محسوس ٿيو ته جيڪڏهن هيءَ انهيءَ حالت ۾ به سست رفتاريءَ سان رڙهندي رهي ته هڪ هنڌ ساڻي ٿي ڪري پوندي ۽ فارسيءَ جي آڏاڻ دز ۾ دفن ٿي ويندي.

پٽائي گهوٽ هن قوم کي زندگي ۽ موت جي پواڻي تي جو بيواهو ۽ پريشان بيٺل ڏٺو، ته سنڌ کي ٻيهر غلاميءَ جي آري ۾ اچي وڃڻ جا کيس سوين وسوسا وکوڙي ويا. انهن مڙني مسئلن جو حل هو زبان کي زنده رکڻ. اهو ئي هڪڙو چارو هو، جنهن تي وک وڌائڻ سان اهڙي ٻيانڪ رات جي خطرناڪ خاموشيءَ کي ٽوڙي ملڪ کي پاسي بدلائڻ جو موقعو ٿي مليو، ۽ ماڻهن ۾ مدتن کان ويڙل محروميءَ واري احساس کي ميٽائي، سنڌن جيوَن جي سڃيءَ بستيءَ کي ٻيهر آباد ڪري، دلين ۾ اميد، آس ۽ آزاد هجڻ واري جوت جلائڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ممڪن هو. زبان هوندي ته انسان جي سوچ ۽ فڪر ۾ بہ فرق اچي سگهي ٿو. نفسيات جي ماهرن جو چوڻ آهي ته سوچ بہ زبان جي محتاج آهي. اهو ئي واحد وسيلو هو، جهن کي سنوارڻ ۽ سڌارڻ سان انسان پنهنجي تقدير جي ڦرهي پاڻ پڙهي پئي سگهيا. صدين جي سفر دوران، راهن تي رت جا ريٽا گلم وڇائي، هتي جي جوانن جنهن آزاديءَ جو آڌرپاءُ ڪيو هو، تنهن جي بقا جو دارومدار بہ سمورو ئي زبان جي زندگيءَ تي هو.

مسٽر هيئري، علم بشريات جي ماهر جو قول آهي ته "زبان نہ هجي ته پوءِ اظهار خيال جو ٻيو ڪو بہ وسيلو انساني تاريخ جو وجود قائم رکي نٿو سگهي. اهو تاريخ جو وجود ئي آهي، جيڪو انسان کي پنهنجي ماضيءَ ۾ جهاتي، پارائي ٿو ته مستقبل ۾ بہ ارتقاءَ جون راهون روشن ڪرائي ٿو." (۱)

هر ڪا زبان تيسين پنهنجي باروٽڙ واري عمر ۾ ليکبي آهي، جيسين منجهس سوچ، فڪر ۽ خيال جي اظهار جي قوت نہ پيدا ٿي آهي. انهيءَ ڏاڪي تي پهچڻ لاءِ زبان کي پاڻ ۾ گهٽي ڪان گهٽو لغوي خزانو جمع ڪرڻو پوي ٿو. تڏهن ئي آڪا پنهنجن گالهائيندڙن جي اندر جي آسات ۽ ذهني ولوڙ جو مناسب اظهار لفظن وسيلي پيش ڪرڻ جي لائق بنجي ٿي.

لفظن جي اهميت سيد غلام مصطفيٰ شاهہ هن طرح لکي آهي ته "لفظن ۾ تاريخ ۽ جاگرافي آهي. لفظن ۾ روح، ايمان ۽ حب‌الوطني آهي." سيد سليمان ندوي چوي ٿو: "لفظ، خيالن جي تصوير آهن، ۽ انساني عمل وري خيالن جي طابع ٿئي ٿو. تنهنڪري، ڪنهن قوم جي زبان مان مراد آهي اُنهي قوم جو تمدن، تاريخ، مذهب، جذبات، خيالات ۽ هر چيز." (۷)

---

(1) "انگريزون ڪي لساني پاليسي"، ڪراچي سنڌ، ۱۹۷۰ع ص ۶۷.

(2) سماهي "مهراڻ"، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ، جلد ۱۹، نمبر ۳، ۱۹۷۰ع، ص ۷۱.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙا عالماڻا ۽ ماهراڻا نڪتا شاهه سائينءَ ته سوين سال اڳ ۾ اوتي ورتا هئا. لطيف پنهنجيءَ پياريءَ زبان ۾ نئون لفظن گهڙڻ جي قابليت پسي ورتي، تڏهن ته آوٽڙ، سُٽڙ، جهاڳ، اجهاڳ ۽ ريت، ڪُريت جهڙا لفظ گهڙي شاعريءَ جي هار کي سينگاريائين. هُن منجهس پراڻن اکرن ۽ آچارن کي پاڻ ۾ورڻ واري صلاحيت به ڏني ته نئون لفظن سان جهول پرڻ جي لياقت به پروڙي ورتي ۽ وقت جي وهڪري ۾ وهي آيل خوشبودار ۽ سوادي حرفن کي پنهنجي سيني ۾ سانڍڻ واري سندس اهليت کان ته ايامن کان ونئي واقف هو. تنهنڪري ئي لعل لطيف، مهراڻ جي موجن مان موتي آڻي، سموند جي سيني تان سپون ميڙي، ماروئءَ کان وطن جي حب وٺي، ٿر وٽان ٿوهر ۽ ٽوڪ هٽ ڪري، ڪاڪ محل مان مومل جا ماڻا ڳنهي، بنگن کان آڳ اُجهائي، سسئيءَ کان اڻل ارادو ۽ مارڳ تي مرڻ ۽ پير تي پٿرن ٽپڻ وارو سبق سکي، حرف چونڊي، اکر ٺاهي. ۽ اهڙيءَ ريت سنڌيءَ جي ڏکويل ڏيل جي سيوا ڪري، سندس سرير کي سڳهو ڪري، خوب سينگاريو.

سنڌي ثقافت جي سدا حيات سرزمين کي جو لطيف سائين جهڙو مانجهي مڙد مٽير ملي ويو، تنهن زبان جي چاشنيدار چشمي کي ڪٽي ڪوليو، جنهن جهر جهنگ، واهڻ ۽ وستيون ته واسي چڏيون پر بحر ۽ بر ۾ سنڌيءَ جو پيغام پڙهڻ لڳا.

شاهه سائين عوامي شاعر هو، تنهنڪري هُن عوام کي سجاگيءَ جو سنيهو سنڌن ئي زبان ۾ سڻائڻ چاهيو ته جيئن هو اهو سمجهي اندر ۾ اورين ۽ پنهنجي قسمت پاڻ بدلائڻ لاءِ مچي مڙس ٿين. اڄ سنڌي زبان وٽ جيڪا خيال جي گهرائي، وسعت ۽ ڪشادگي، اڻ ميا اکر، سادا پر رس ۾ رچيل اصطلاح، ترنم ۽ ٽڪبندي، سوز ۽ ساڻ، پيار ۽ پاپوهه ۾ پليل حرفن جي مايا موجود آهي، سا سڀ سهڻي شاهه جي محنت ۽ محبت جو ئي نتيجو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بهرحال، نه صرف سنڌي ثقافت کي لعل لطيف جي روپ
۾ محافظ ملهيو، جنهنکري سنڌين توڙي سنڌ جي آزادي ۽
انفراديت برقرار رهي سگهي، پر سنڌي زبان کي به سرڪين
سان ستهون پيارڻ لاءِ مسيحا ملي ويو ۽ اڄ اها دنيا جي زنده
زبانن ۾ شمار ٿئي ٿي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

معمور يوسفاڻي

شاهه جا سورما

سيئي تاريخدان انهيءَ ڳالهه تي متفق آهن ته سنڌ ۾ عربن جي حڪومت جو زوال ٻي صدي هجريءَ ۾ ٿيو، ۽ ڏهين صدي هجريءَ جي وچ ڌاري اهو انهي نوبت تي پهتو جو سنڌ ۾ عربن جي حڪومت فقط منصوره ۽ ان جي آس پاس تائين وڃي بچي هئي. ملڪ جي جدا جدا حصن تي جدا جدا حڪومتون قائم ٿي چڪيون هيون. انهن ۾ اڪثريت مقامي قومن جي هئي، جن مان سنڌ جي ڏکڻ-اوپر وارن حصن تي ۽ ڪچ جي ڪناري تي سمن سردارن جي رياستن کي وڏي اهميت حاصل هئي. انهن مان ڪيترا سردار پنهنجين خاص خوبين جي ڪري اهڙا ته مشهور ۽ ممتاز هئا جو ڇهه ست صديون پوءِ به سندن ڳڻ جا گيت ڳايا پئي ويا، جن کان متاثر ٿي سنڌ جي عظيم شاعر حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ کين ڇڳيءَ طرح ساراهيو ۽ ڳايو آهي.

اهڙيءَ طرح مين شاهه عنايت رضوي، خليفي نبي بخش لغاري، صديق فقير سومري ۽ ڪن ٻين عوامي شاعرن جي ڪلام ۾ به انهن بابت ڪافي اشارا ۽ اهڃاڻ ملن ٿا، جن تي جيڪر غور ٿو ڪجي ته اڄ کان هڪ هزار سال پراڻي تاريخ ۽ جاگرافيءَ بابت ڪافي مواد ملي ٿو، جنهن جي آڌار تي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسين انهن سورمن ۽ سورهين جي تاريخ مرتب ڪري سنڌ جي تاريخ ۾ ڪافي اضافو ڪري سگهون ٿا.

هن مقالي ۾ آءٌ پنهنجيءَ سمجهه ۽ ڄاڻ آهر سنڌ جي ڪن سورمن بابت لطيف جي ڪلام جي روشنيءَ ۾ بحث ڪندس.

ڄام انڙ

سنڌ جي سورمن مان پهريون سورمو ڄام انڙ ولد ڄام سمون هو، جيڪو نائين صدي عيسويءَ جي پڇاڙيءَ ۽ ڏهين صديءَ جي منڊ ۾، ڏيرڪ پرڳڻي جو حاڪم هو. ڏيرڪ جي گاديءَ جو هنڌ ساموئي يا سمانگر هو، جيڪو مهراڻي جي ايراضيءَ ۾ ونگابازار جي وچ ۾ نئينڪوٽ جي آس پاس هو، جنهن جو باني ڄام انڙ جو ڏاڏو ڄام لاکو گهوراڙو هو. هو عام طرح سيڪنهن ماٺهوءَ ڏانهن گهوري ڏسندو هو، جنهن جو ذڪر ڪچ ۽ سنڌ جي تاريخن ۾ به ملي ٿو.

ڄام انڙ به پنهنجي ڏاڏي ڄام لاکي گهوراڙي وانگر ڏيا ۽ ڏيڪ وارو هو، جنهنڪري سيڪنهن کي جرئت ڪانه هوندي هئي جو سندس منهن تي چڙهي. پر سندس سخا ۽ ڏاتارپ واريءَ خوبيءَ جي ڪري مگڻهار ۽ چارڻ بي‌دپا ٿي سندس سامهون هليا ويندا هئا، جو هو سائلن ۽ گهرجائن جي عزت ڪندو هو ۽ ڪين ڪڏهن به خالي نه موڪلائيندو هو. سندس انهيءَ روش بابت سنڌ جي سرتاج حضرت پٽ ڏڻيءَ اڇهو هيئن فرمايو آهي:

ڄاڻڙ ۾ آس گهڻي، تهان وڏيرو ڊپ،
ايءُ مگڻهارن سپ، جو نه موڪلائي مگڻا.

ڄام ڄاڻڙ نه رڳو سخي ۽ ڏاتار هو، پر هو سُرن ۽ راڳ جو به وڏو ڄاڻو ۽ پارکو هو؛ انهيءَ ڪري سندس در تي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

راڳائڻ ۽ سازائڻ جون سڀائين محفلون متل هونديون هيون ۽ هو انهن کي وڏا لاڳ ڏئي مان سان موٽائيندو هو.

سندس انهيءَ عادت بابت حضرت پٽ ڏٽي، سچڙ چوٽاٽيءَ سان گڏ سندس ذڪر اجهو هيئن ڪيو آهي، جنهن ۾ راڳيندڙن کي صلاح ڏيندي چئي ٿو ته:

چارڻ چوٽاٽي مڱي، ڪيرت کا ڪماءِ،
لنگها ٽون ليلاءِ، اڳيان آنڙ جام جي.

جام آنڙ کان پوءِ، ڏهين صدي عيسويءَ جي وچ ڌاري، سندس پٽ جام تماچي عرف جام سمي جي سرداري شروع ٿي، جنهن جي دور ۾ ماموين فقيرن وارو واقعو پيش آيو. ماموين جا چيل بيت سنڌ جي ادبي تاريخ ۾ اهم جاءِ والارين ٿا ۽ انهن بابت لطيف سائين سُر راڻي ۾ اجهو هيئن ٿو اشارو ڏئي:

لـڌوڻيا لوڌي ٽيا، وطن منجهه وصال،
اڄ ارتـو اڪيين، ڪاڪ پيتائـون ڪالهه،
ويـئي ويچارن وسري، صباح جـي سنيال،
پـريـن کـان پاسي ٽيا، مامـوين مثال (۱)
جانب جـي جمال، رڳي پس ريٽو ڪيا.

انهي دور ۾ ايرندي سنڌ جـو مشهور وهڪرو، الهندو هاڪڙو، جيڪو آڳاٽي دور کان اروڙ واري ڦاٽ جي ڪري مهراڻ جو هڪ مکي وهڪرو بنجي وهي رهيو هو، سو سنڌو جي موجوده وهڪري جي زور وٺڻ سبب ڪمزور ٿي پيو هو. ان جي ڪري لاڙ، ٺر ۽ ڪچ جي ڪن حصن جو اڳوڻو اوج گهٽجڻ لڳو هو، جنهن کي ڏسندي هڪ فقير دعا طور چيو هو:

---

(۱) عام چوٽي: پرينءَ کي پسي ٽيا، ماموين مثال.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پڇندي پنڌ اروڙ، هاڪ وهندو هاڪڙو،
ٻيهر، مڇي ۽ لوڙه، سمي ايندا سوڪڙي.

اهڙيءَ طرح، ٻئي فقير وري ملڪي حالتن جي تبديليءَ کي سامهون رکندي، ماڻهن کي مشورو ڏنو هو ته:

جيڏهن وهجو ماڻهوئا، ننگر جي آڌار،
ٻراڙيا ٻرار، نوان اڏجو نجهرا.

هتي 'ننگر' مان مراد 'سما ننگر' جو شهر آهي، جيڪو هاڪڙي جي ڪناري تي هو، ۽ هاڪڙي ۾ پاڻيءَ کي گهٽجندو ڏسي، فقير ماڻهن کي صاف صاف چيو هو ته اوهين هاڻي 'ننگر' يعني 'سما ننگر' ۾ نه ويهجو، چو ته اهو جلدي ڦٽڻ وارو آهي: انهيءَ ڪري اوهين 'پراڻ' کان پريان، يعني پراڻ جي الهندي طرف هليا وڃجو، جو پاڻيءَ جو رخ اوڏانهن آهي.

اهي ماموئا فقير، جن کي اسان جي ڪن محققن غلطيءَ وچان ماموئي يا ساموئيءَ جا فقير ڪوٺي، سما ننگر بدران ٺٽي ننگر ۾ پهچائي، ڪين پنهنجي اصلي دور کان صدين اڳتي آندو آهي، اهي ماموئا فقير يا 'هفت تن'، ٺندي جان محمد جي ويجهو، پراڻ جي ڪاپي ڪپ تي، آمريءَ جي مشهور تاريخي قبرستان ۾ دفن ٿيل آهن، جن جي قبرن تي اڄ به وڏا ڇٽيل پٿر پيل آهن، جن مان اهو ٿو معلوم ٿئي ته قديم دور ۾ هتي پٿر جا مقبرا نهيل هئا.

انهن فقيرن ۽ آمريءَ بابت مبين شاهه عنايت رضويءَ پنهنجي هڪ وائيءَ ۾ اشارا ڏنا آهن، جنهن جو ٽلهه هن طرح آهي:

سمن صالحن، توڙان طالبن، اصل آهي آمري.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جام سپڑ چوٹاڻي

جنهن زماني ۾ جام انڑ ڏيرڪ پرڳڻي تي راج ڪري رهيو هو، تنهن دور ۾ ڪڇ جي ٻيلي، ڪڙير، چوٹاڻي ۽ سنڌ جي ڪڇ، واريائي ۽ ٻڌن واري علاڪي تي جام سپڑ رونجهو حڪومت ڪري رهيو هو، جنهن کي لطيف سائين 'ٻيلي ڏڻي'، 'ٻٽ ڏڻي' ۽ 'چوٹاڻي' پڻ سڏيو آهي.

جام سپڑ سنڌ جو مشهور سخي ۽ ڏاتار هو، جنهن جي تعريف ۾ شاهه سائين اِجهو هيٺن ٽو فرمائي:

ونهين سکا سانگ پري، چوٹاڻي سان چوٽ،
ڏيو ڏان ڏڏن کي، سپڑ سخي ڏي،
ان راهه متي رونجهي، ماڻڪ اچليا مينهن جيئن.

ٻئي هنڌ جام ابڑي ڏانهن اشارو ڪندي، سپڑ جي سخاوت بابت اجهو هيٺن ٽو فرمائي:

ابڑو اگهامن ۾، سپڑ جيئن ٻيلي،
سي ٻٽ ڪنهن نه پوٽيا، جي ٽو پڑ ٻيلي،
سڃڻ سانوڻ مينهن جيئن، رجون ٽو ريلي،
اچن جي ويلي، تن بور بخشي 'ٻٽ ڏڻي'.

هو نئن ته سمن سردارن ۾ ڪئين سخي ۽ ڏاتار ٿي گذريا آهن، جن جي سخاوت جا گڻ اڄا تائين پيا گيتن ۾ گائجن، پر سپڑ اهڙو سخي هو جيڪو نه رڳو در تي آيل مڱٹهارن ۽ چارڻن کي ڏان ڏيندو هو، پر هو ماڻهو موڪلي، ملڪ جي گهرجائن کي گهر ويني خيرات پهچائيندو هو. لطيف سائين ان بابت اجهو هيٺن ٽو اشارو ڏئي.

در آئي مڱٹي، ڏان سيڪو ڏئي،
سپڑ سي ساري، جي جهوپڑين ۾ جهپڪيا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سڄڻ جي انهيءَ روش جي ڪري ڪيترائي گهرجائو ۽ جڏا فقير ڏاڍهنس نياپو موڪلينداهئا تہ اسان کي ڏان موڪلي ڏي انهيءَ بابت پٽ ڏڻي چوي ٿو:

چارڻ لڳو، پنڌ گهڻو، چوٽائيءَ چڙيج،
هت ڪي هلائيج، اتي آءٌ نہ اچڻو.

سڄڻ ڏاتار ۽ سخي هجڻ سان گڏ و گڏ اهڙو پارکو هو جو گهرجائوءَ کي ڏسندي ئي صحيح ڪري ونندو هو تہ هن کي فلاڻيءَ يا فلاڻيءَ شيءِ جي ضرورت آهي ۽ پوءِ هن جي گهرڻ کان پهرين، اها کيس ڏيئي، پوءِ پيو حال احوال ونندو هو. سڄڻ جي انهيءَ سياڻپ ۽ همدرديءَ بابت لاکيڻي لطيف هنريت اشارو ڪيو آهي:

ٻاجهاڻو ٻيلي ڏئي، ٻجهان ٻاجهہ ٿي،
سڄڻ سا سُڻي، جيڪا چارڻ چت ۾.

سڄڻ جي انهيءَ ڏاتاريءَ کان متاثر ٿيندي، لطيف سائين طاماڻ ۽ گهرجائڻ کي صلاح ٿو ڏئي تہ:

اڻو ميراڻي مڱڻا، سڄڻ سڏ ڪئا،
سوجهن سُئا، ابوجهن کي آسرو.

چاڻ سڄڻ راڳ ۽ ساز جو پڻ وڏو پارکو ۽ قدردان هو، جنهن جي ڪري ڪيترائي مڱڻا اسر مهل اتي سندس در تي وڃي، ٻُوهاڳ ڏيندا هئا، انهيءَ ڪري کين تمام گهڻو ڏان ملندو هو. سو پٽ ڏڻي بہ سست ۽ غافل چارڻ کي چوي ٿو تہ:

ڏيکاءِ ڦٽاءِ ڏڏ جا، اڳيان وڌ-وهاڳ،
متي پونئين مڱڻا، سندا ڏينهن ڏهاڳ،
رڻو ڏاران راڳ، سڄڻ رات سمنگهو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پيو ليٽين لٽ، سڄيون راتيون سمهين،
اٿي آڏيءَ نـه ڪرين، سپڙ ساڻ سهٽ،
رونجهي رات آپـٿـيـا، پيٽينئون پاڻيٽ،
ميڙي تئان مـٽ، چوندي پريا چارڻين.

چام سپڙ جي دور ۾ سندس سخا ۽ ڏاتاريءَ کي ڏسندي، سندس علائقي جا مارو ۽ مالدار به سخاوت جون عادتون سکي ويا هئا. جيئن لطيف سائين فرمائي ٿو تہ:

تن ونهين سنگهارن جي، سونهاري ساجاڻ،
پوءِ ٿـا پين پـاڻ، پهرين پيارين پهيڙا.

پنرو بداماڻي

جنهن دور ۾ چام انڙ ڏيرڪ پرڳڻي ۾ ۽ جـام سپڙ ٻيلي ۽ چوٽاڻي ۾ راڄ- ڏڻي هئا، تنهن دور ۾ چام پنرو بدام جي علائقي ۾ حاڪم هو. ڪيس انهيءَ ڪري پنرو بداماڻي سڏيو ويـو آهـي، ۽ اهـو 'بـدام' جو علائقو ڏيرڪ جي اولهه ۾ هو، جيڪو بدين ضلعي ۽ ٺرپارڪر جي جهڏي واريءَ ايراضيءَ تي مشتمل هو، جنهن جا آثار ميرن جي دور تائين به موجود هئا جو ڏنڊي باگي جي حاڪم مير باگي خان جي هڪ جاگير جو نالو 'بدام' هو. مير صاحب، خليفي نبي بخش کي مٹيءَ مان گهرائي انهيءَ 'بدام' واريءَ جاگير ۾ اچـي رهائيو هو. خليفي صاحب اتي به 'مٹيءَ' نالي نئون ڳوٺ ٻڌو هو، جنهن جاءِ تي سندس پويان هن وقت به آباد آهن. شاهہ عبدالطيف ٻٽائيءَ بدام جو ذڪر هن طرح ڪيو آهي:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اڄ رسيلا رنگ، بادل ڪيا برجن سين،
ساز، سارنگيون، سرندا، وڄائي ٻر چنگ،
صراحيون سارنگ، پلٽيون رات بدام تي.

پنرو بداماڻي سنڌ جو اُهو سورهيه سردار هو، جنهن جي دور ۾ سنڌس راڄڌانيءَ مان ڪنهن کي به لوڙيون هٽ جي جرئت ڪانه ٿيندي هئي. اتفاق سان جيڪڏهن ڪو هاڏو اهڙي جرئت ڪري، پنري جي علاڪي مان مال ڪاهيندو هو ته پنرو کيس وات ۾ ڏيچي، ڪانئس مال کسي وٺندو هو. ڪنهن شاعر سنڌس انهيءَ همت ۽ تيريءَ جو ذڪر اجهو هيئن ڪيو آهي:

ڪنڈيءَ مور ڪٽڪيو، وڳن واجهايو،
بداماڻي پنرو، جمو ٻُجهي سو آيو.

پنرو اهڙو سورهيه سردار هو جو نه رڳو پنهنجي راڄ جي رکوالي ڪندو هو، بلڪ پر وارن علاڪن جي سردارن جي سڏ تي به پهچندو هو. انهيءَ ڪري سنڌس ساڻي ۽ سنگتي ڏڪئي وقت ۾ کيس مدد لاءِ ضرور پڪاريندا هئا. لطيف سائينءَ اهڙا اشارا ڏنا آهن:

اڄ گهرجين ٻار، بداماڻي پنرا!
ڪاڇي ٻيڙي پار، اڇي ويرين ويڙهيا.

اڄ گهرجين هيت، بداماڻي پنرا!
مٿان ڳڻي پت، ويرين واٽون لائيون.

چون ٿا ته جام پنري جي وفات ڪانپوءِ جلدئي جام لاکو ڦلاڻي ساماڻو، جنهن رڀارين کان ويرونڌ لاءِ جڏهن پنري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي علائقي مان لوڙيون هٽڻ شروع ڪيون، تڏهن ڪنهن سگهڙ پنري کي ياد ڪندي هيئن چئي ڇڏيو تہ:

پيٽي ناهم بدام، تڏهن لاکو ٿو لوڙيون ڪري!

بدام جو علائقو اهڙو پٽ هو، جنهن ۾ مهراڻ، هاکڙي ۽ پراڻ جو پاڻي ريل ڇيل هوندو هو. انهيءَ ڪري ڪونجون ۽ ٻيا پرديسي پکي گذران خاطر اتي اچي نڪرندا هئا. پر بدام جا ماڻهو پنهنجي سورهيم سردار پنري بداماڻيءَ جي رُکوالي واريءَ عادت' کي ڏيان ۾ رکندي، انهن پناهم ۾ آيل پکين کي نہ ماريندا هئا. اهڙي طرح ڪافي زماني کان پوءِ اهڙو دور بہ آيو جو بدام ۽ آس پاس ۾ اهڙا ڏاريان ۽ بـي وڙا ماڻهو اچي رهيا، جن بدام جي ماڻهن جي رکوالي۽ واري روايت جي خلاف پکين کي مارڻ شروع ڪيو. انهيءَ بابت اشارو ڏيندي، پٽ ڏٽي پرديسي پکين کي صلاح ڏيندي فرمايو آهي تہ:

چيتا ڪيو چٽيج، بداماڻي پـٽ ۾،
نيٽين نند مَ ڏيج، چيڙون چپر آئيون!

لاکو ڦلاڻي

جام لاکو ڦلاڻي ڏهين صدي عيسويءَ جو مشهور سورمو هو، جنهن کـي سنڌ جـي سڃاڻ سگهڙن 'ستـن سورهين' ۽ 'ڏهن ڏاتارن' ۾ گڻيو آهي. جام لاکو پڄ جي مشهور سمي سردار جام ڦل جو پٽ هو. ڪتيءَ مهيني جي ٻارهين تاريخ اربع جي ڏينهن، پيڄ تيٽ تي، سنبت نو سؤ چاهتر ۾ جائو هو، جنهن بابت ان وقت جي سگهڙن جـا ڇيل ڏوها بہ مان ٿا. جيئن:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لاچان لاکـو جنمئو، 'چـارس' ري 'پڌ وار'،
لاکـو پُوت سوند ڪو، ڦـول گهر اوتار.

سنبت نو سؤ چاهتر، بيچ تـٽ، ڪاتڪ مـاس،
جس دن لاکو جنمئو، سورج جوت پرڪاش.

لاکي جي تعريف ۾ ڪنهن سچاڻ سگهڙ سنڌ ۽ ڪڇ جي مشهور سورمن سان گڏ هيئن به چيو آهي:

'ڪاشب' گهر 'سورج' هوء، 'واسنگ' گهر 'تاکو'،
'اوڍي' گهر 'جڪرو'، 'ڦـول' گهر 'لاکـو'.

راء لاکو جيئن ئي جوان ٿيو، تيئن هن ڏٺو تہ ڪڇ توڙي سنڌ ۾، رٻاري قوم گهٽائي ۾ آهي، جيڪا ڪڇ گوهه ۾ سمن جي **خلاف** ستون پئي ستي. جنهن تي چام لاکي رٻارين جي چگن مڙسن کي سمجهايو تہ آهي سمن جي **خلاف** منصوبا نہ ناهين. پر رٻارين لاکي جي انهيءَ چوڻ کي پڌو اٿيڌو ڪري چڏيو، چو تہ ڪڇ جو وڏو راء جاڙيجو راء کنگهار رٻارين جي طرف هو. اهو انهيءَ ڪري جو هڪ وڏي مالدار رٻارڻ سنڌس داڻتہ هئي، جنهن کيس سمن جي **خلاف** ۽ رٻارين جي طرف ۾ آڻي چڏيو هو.

ٻئي طرف چام لاکو ڪڇ جي هڪ ننڍي سمي سردار جو پٽ هو، جيڪو راء کنگهار جي مقابلي ۾ هر لحاظ کان **گهٽ** هو.

رٻارين ڏٺو تہ راء کنگهار سندن محتاج آهي ۽ سمن مان فقط چام لاکو ئي اڪيلو سردار آهي، جيڪو سندن مخالفت ٿو ڪري، سو کيس اک ڏيکارڻ لاءِ سنڌس ساڻين جسي ۽ جسراج جا ڪي همراهہ ماري وڌائون. چام لاکي کي جڏهن اها خبر پئي، تڏهن راء کنگهار ڏانهن ماڻهو موڪلي، گهر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کیائین تہ اهي رهاري، جن اسان جا ماڻهو ماريا آهن، ٻڌائي ڏي! پـر راءِ کنگهار الٿو چام لاکي کـي ڏوهاري ٺهرايو، جنهنکري لاکي جي غيرت ٻڙکو کاڏو ۽ هي پنهنجا ساڻي ساڻ ڪري، سنڌ ڏانهن راهي ٿيو ۽ اهو اعلان کيائين تہ هاڻي رهارين ۽ انهن جي طرفدارن سان مقابلو آهي؛ اهي جتي بہ هوندا، اتي سندن مرمت ڪبي رهبي. لطيف سائينءَ اها حقيقت هن طرح واضح ڪئي آهي:

ٻُڌيئا ٻُلي ٻير، وڏو راءِ رکـــاب ٿا،
ڪچ رهندو ڪير، لاکـو لـوڙائن سين.

چام لاکو ۽ سندس سورهيہ ساڻي کيئن نڪتا، کيئن ٿي رهيا ۽ سندن کهڙي روش ۽ کهڙا ارادا هئا، تنهن بابت پٽ ڏڻيءَ اشارو ڏنو آهي تہ:

ڄاڻوکين پـــلاڻ، هڻن سدائين ڪرکرا،
لاکـــي لـوڙائـن جـــا، اهڙائي اهجاڻ،
ڏيئي تنگن تاڻ، ڪوڪ کاريندا کچڑي.

چام لاکو جيڪو هڪ مشهور سردار هو، وڏن جـي غلط روش جي ڪري 'لوڙائو' ٻڌجي، جهنگ منهن ڪري نڪتو هو ۽ رهارين تي حملا ڪرڻ ۽ لوڙيون هڻڻ لاءِ هر وقت تيار ٿي رهيو ـــ جيئن پٽ ڏڻي فرمائي ٿو:

وڙهي ويل سيڪنهن، لاکو لوءِ بہ لوءِ،
پرهہ ڦٽيا پوءِ، ڪرگل ڪندو ڪچڑي.

لاکو لوڙائن سين، چؤڏس ٿو چڑهي،
وڙهيو وريـامـن جـــا، ڏٺيو ڏڻ هڻي،
پس جي 'پُرِي'، سي واهر ڪنهن نہ واريا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿوري ئي وقت ۾ سنڌ توڙي ڪڇ جي رٻارين توڙي انهن جي طرفدارن ۾ واکو پٽجي ويو ۽ آهي هر وقت دانهون ڪندي چوندا هئا تہ

جاڳو جاڙيجا، سڀا سڪ مَ سمهو،
پسو آن پاريا، لاکو ٿو لوڙيون ڪري!

لاکو هونئن تہ ڪڇ ڇڏي سنڌ ۾ اچي رهيو هو، پر هن مخالفن تي هر ڪنهن طرف کان اهڙا تہ تکا حملا ٿي ڪيا جو سنڌ وارن سمجهيو ٿي تہ هو ڪڇ کان ٿو اچي ۽ ڪڇ وارن چاتو ٿي تہ هو سنڌ مان ٿو اچي. سندس انهن تيز حملن ۽ دوڙ ۾ جيڪي علائقا ۽ پٽ اچيو ٿي ويا، انهن بابت لاکيڻي لطيف هن طرح اشارا ڏنا آهن:

هنئي مٿان هٿڑا، لاکو نہ لاهي،
ڪڙير ٽاڙ، کيل ڪري، آيو ٿي آهي،
وڇيو سي ڪاهي، جي ڪيڙي هيٺ ڪنگهارجي.

'ٻني' ٻهڻ نہ ڏي، جڙي ويهي نہ جهوڪ،
'لوٽيءَ' مٿان لوڪ، لاکي لڪ لڏائيا.

لاکو 'لوٽهڻي' آيو، 'هڏي' پٽي هاڪ،
'پاٽر' پهري ڪانہ ڪا، 'ڏونگر' پٽي ڏاڪ،
انيون ۽ عراق، گڏيا تہ گڻون ٿيا.

عام طرح ڇام لاکي جي لوڙين جو اهو اثر ٿيو جو سنڌ ۽ ڪڇ جا 'ڏڻودي'، جن کي ڇام لاکي ڪنهن بہ حالت ۾ ڪونہ ٿي ستايو ۽ نہ ئي انهن سان هن جو ڪو ويڙ هو، اهي بہ لاکي جي هيبت کان گهبرائجي ويا هئا ۽ هڪ ٻئي کي ائين پيا چوندا هئا تہ:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏاڍي وڳ ۾ ڌار، هن برائي ڏيهه ۾،
ڇهو چار چڪ ٿيو، وڳ آتائين وار،
ڏنس ڪالهه پرار، لاکو لوڙائن سين.

۽ اهي ڏٺو دي ڊپ وچان هڪ ٻئي کي ڪن خاص علائقن ۾ وڃڻ کان منع ڪندا هئا، ۽ ٻيءَ حالت ۾ هيٺن ٻه چوندا هئا تہ:

چارئي-ين چوٽاڻ، وگ وهارين ويسرا،
لاکي لوڙائن جو، پهريو پهراڻ،
سپر ۽ ستاڻ، وگ ورائي وات ٿيو.

لاکي جي انهن لوڙين ۽ وٽ وڻان ۽ مخالفن جي ڇڄ ڇڄان کي ڏسي عام طرح سنڌ جي سڃاڻن اهو فيصلو ڏنو تہ لاکو حق تي آهي ۽ سندس مخالف جاڙيجا، جن خواهمخواهہ رڌارين جو طرف ونڊي پاڻ لاءِ پاڻهي مصيبت پيدا ڪئي آهي، سي ناحق تي آهن ۽ انهن پنهنجون راهون پاڻ ئي بند ڪرايون آهن. ان بابت لطيف سائين هن طرح ٿو اشارو ڏي:

راءِ سان رڻا جي، تن جاڙيجن جاڙ ڪئي،
ڪيئن ماڻيندا سي، چوڏهن چارو ڪاڇڙو.

آنهيءَ زماني ۾ سنڌ مان ڪڇ ڏانهن وڃڻ لاءِ چوڏهن رستا هئا، جن جي ذريعي رڻ پار ڪري سنڌ مان ڪڇ ڏانهن وڃبو هو. انهن مان ڪجهہ رستن جا اهڃاڻ هن وقت بہ ملن ٿا، جهڙوڪ پيٽاپور وڻان، جليلي وڻان، بڙ ٽلاءِ وڻان، آڏي گام وڻان، سوراچند وڻان، ڀهراڻي وڻان، ڀلهياري وڻان، ڏهر وڻان، رحمڪي بازار وڻان، وغيره لاکي لوڙين جي دوران اهي سڀئي رستا جڏ بند ڪري ڇڏيا هئا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لاکي هونئن تہ پنهنجن سيني مخالفن تي حملا ٻئي ڪيا ۽ سندن وڳ ٻئي هنيا، پر سندس حملن جو مرڪز راءِ ڪنگهار جي محبوبہ رہارڙ هئي، جيڪا رہارين ۽ سمن جي ويڑهہ جو بنياد هئي. راءِ لاکي ان تي تيز ۽ بار بار حملا ڪري ڪيس اهڙو تہ تنگ ڪيو جو ڪيس راءِ ڪنگهار ہ بچائي نہ سگهيو. ٻڌائي انهيءَ حقيقت جي تصديق ڪندي فرمائي ٿو:

رڙي رہارڙ روءِ، آيي ڊينگهر ڊار،
وڃن اڄ وڳ هيٺو، سڀہ جي سردار،
ڪاڇي ٻنهي پار، ڏاڪو هن جو دسيين.

رڙي رہارڙ روءِ، ايي ڊينگهر جهل،
ڊري هتان پل، ڪيتريون ڪاهي ويا.

رہارڙ روئي، واڙي وڏا وڇڑا،
سمورا سوئي، هتان هٽي سات ويو.

رڙي رہارڙ روءِ، واڙي پايو وڇڑا،
ڪرا ويڻ ڪنگهار کي، چنچل آيي چوءِ،
واڙي وچ نہ هوءِ، لاکو لوڙائن سين.

رہارڙ جي اها بدحالي، بيوسي ۽ مجبوري ڏسي، ڪن سيانن ڪيس صلاح ڏني تہ اها وڏائو ۽ واڈ، ٽيڙي ۽ ٽاڻ، گهٽائيءَ ۽ ڏاڍ جو پروسو ڇڏي، لاکي کان معافي ونڊي ۽ سائس صلح ڪري تہ سندس جند آزاد ٿي پوندي. لاکيٽي لطيف ہ اڇو هٻڻ فرمايو آهي تہ:

رہارڙ ريجهاءِ، لاکو لولائن سين،
سائو مان سداءِ، ٿڻ مٽائي ناکرو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مطلب تہ جام لاکي پنهنجي بهادريءَ، جرئت ۽ همت سان ڪچ توڙي سنڌ ۾ پنهنجو ڏاڪو جمائي ڇڏيو ۽ سندس غيرت ۽ مڙسيءَ کي مڃيندي، سيني کي لطيف جي زبان ۾ هيئن چوڻو پيو تہ:

لاکا لک سڃن، پر قلاڙي قير ٻيو،
جنهن ۾ راڻا راڄڻا، ڪوٽ ڏٺي ڪنبن،
جنهن جو جاڙيجن، ستي سڏچيو نہ لهي.

جام لاکي کي انهيءَ لوڙين هڻڻ واري زندگيءَ ۾ خبر نہ آهي ڪيترو وقت گذريو. پر هن اها روش تڏهن تبديل ڪئي، جڏهن ڪيس خبر پئي تہ سندس پيءُ، جام ڦل، گذاري ويو آهي. اها خبر ٻڌي، هو هڪدم پڇ ڦهتو ۽ پنهنجي راڄڌاني سيالي اعلان ڪيائين تہ هاڻي آءٌ لاکو لوڙائو نہ پر لاکو قلاڙي آهيان؛ هن کان پوءِ نہ آءٌ لوڙيون هڻندس ۽ نہ ئي کو منهنجي راڄ سان لوڙيون هڻي سگهندو. شاهہ صاحب انهيءَ حقيقت ڏانهن اشارو ڪندي فرمايو آهي:

لاکي لوڙيون ڇڏيون، سرها ٽيا سنگهار،
چوٽاڻي چوڌار، واندیون وس چرنديون.

لاکي هاڻي ٻيا سيئي خيال ڇڏي ملڪ جي ترقي ڏانهن توجهہ ڪيو. سڀ کان پهرين هن هڪ مضبوط قلعو ٺهرائڻ شروع ڪيو، جنهن جي لاءِ ڪيئي اوڏ گهرايائين، جن کافي مدت ڪري اهو ڪوٽ مڪمل ڪيو.

ڪوٽ جو ڪم ڏسندي، لاکي جي نگاهہ 'ٻيلي' نالي هڪ اوڏ جي ڏيءَ تي پئي، ۽ هي پنهنجي دل ڪسائي ويٺو. انهيءَ مهل ئي ماڻهو موڪلي 'ٻيلي' اوڏ کان سڱ جي گهر ڪيائين، جنهن خوشيءَ سان اها گالهہ قبول ڪئي. ان بعد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جام لاکي اوڏن کي اهڙو تہ نوازيو جو لطيف سائينءَ کي بہ چوٽو پيو تہ:

لاکا لکن هئا، بر ڦلائي ڦير پيو،
آجا اوڏ ٽيا، پلئہ لڳي جنهن جي.

ٻئي طرف اوڏن بہ اهڙي کا سياڻي ۽ سگهڙ هئي، جو ان ۾ ڪنهن بہ وڏائيءَ ۽ فخر جي بوءِ پيدا نہ ٿي، ۽ هروقت لاکي جي آڏو نماڻائيءَ سان ٻئي چوندي هئي تہ:

لاکا لڄ سنديا، اوڏ اگلي آهيان،
ٻکا سي پرتاءِ، جي اجهي تنهنجي اڏيا.

۽ جڏهن وڏ گهراٽيون سميون ڪيس ڪاوڙائن ۽ چيڙائن خاطر لاکي جي ڏمر ۽ ڏاڍ بابت هٿرادو ڳالهيون ڪيس ڏهاڳ جو ڊپ ڏيندیون هيون، تڏهن بہ هوءَ ڪاوڙجڻ بدران نماڻائيءَ سان چوندي هئي تہ:

لاکي لڄ ڪنئي، اسان اوڏڙين جي،
ڪندو ڪانہ ٻئي، اڳ وسوڙيل آهيان.

جام لاکي ملڪ ۾ پاڻيءَ جي اٽاٽ محسوس ڪندي، اوڏن جي هٿان بہ وڏا تلاءَ کڻايا، جن مان هڪ تي 'لاکاسر' ۽ ٻئي تي ٻنهنجي سهري، 'ٻيلي' جي مشابهت سان 'ٻيلاسر' نالو رکيائين. اهي ٻئي تلاءَ اڃا تائين موجود آهن. مطلب تہ لاکي سرداري سنياڻ کان پوءِ سخا جا در کولي ڇڏيا، ۽ غريب عوام تي اهڙي تہ نوازش ڪيائين جو سندس رعيت وارا سندس اڏاول ڪوٽ ڏانهن هٽ ڪٽندي، ڪيس دعا ڪندي، ٻڌائيءَ جي زبان ۾ هيئن چوندا هئا تہ:

اڏيو جيو اوڏن، سو ڏينگهر ڏاو مر ٿيي،
جنهن ٻر ويهي ڪن، ليکو لاکي جام سين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جام لاکو سنڌ ۾ ڪيڻ جو اهو سورمو هو، جنهن کي لطيف سائين تمام وضاحت سان گهايو آهي، سندس بيان ۾ اسان کي تاريخي حقيقتن سان گڏ ڪيڻ ۾ سنڌ بابت جاگرافي جي ڪيتري معلومات اسان کي ملي ٿي.

لاکو پنهنجين خوبين جي ڪري اهڙو تہ گهايو ويو جو تہ رڳو سندس نالي سان شاديءَ جو گيت "لاکو" مشهور آهي، پر گهڻو ڀوءِ، يعني سمن جي حڪومت کان ٻ ڀوءِ، ڪنهن سگهڙ هيئن ٻ چئي ڇڏيو تہ:

تماچيءَ آندي گندري، لاکي آندي اوڙ،
سما ٻيا ڪوڙ، ذات نہ پڇن جوءِ جي.

جام راهو

جام راهو سامونيءَ جي مشهور حاڪم جام انڑ جو پوٽو ۽ جام تماچيءَ جو پٽ هو، جيڪو ڏهين صدي عيسويءَ جي آخر ۾ ۽ يارهين صديءَ جي شروع ۾ ڏيڑ ڀرڪٽي جو حاڪم هو. هن ٻ راڄڌاني سنيالڻ کان پوءِ پنهنجي ڏاڏي وانگر سخا جا در کولي ڇڏيا، جنهنڪري سنڌ جي سخين ۽ ڏاتارن ۾ گڻو ويو، ۽ سندس نالو سنڌ جي مشهور 'ڏهن ڏاتارن' ۾ شامل آهي.

شاهہ عبداللطيف ڀٽائي ساڻس مخاطب ٿيندي فرمائي ٿو:

راهو تنهنجي ريت، پرڪنديين پڌري،
گهٽا گهوڙي چاڙهيين، مسافر مسيت،
پڇين ڪانہ وڌيت، جي آيا سي اگهيا.

جام راهو جي زماني ۾ جيتوڻيڪ اڳوٽي دور وارو پاڻي ڪونہ هو، تہ ٻ ملڪ جي ڇڻي نموني آباد ۽ خوشحال هو،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جنهنکري جام راهو پنهنجا خاص ماڻهو موکلي، رعيت جي خبر وٺندو هو ۽ گهرجائن جي مدد ڪندو هو. انهيءَ ڪري ڪيترائي غريب چارڻ ۽ ٻيا سندس در تي سدائين ٻيا ايندا ويندا هئا.

راهوءَ جي انهيءَ ريت کي نگاهه ۾ رکندي، شاهه سائين طاماڻن ۽ گهرجائن کي صلاح ٿو ڏئي ته:

ڏڻ ڏڻ ڪيم ترس، سر نهارج سيرو،
ڏيندئي لک لطيف چئي، راڄ 'راهوءَ' جي رس،
ولها جنهن ونهيان ڪيا، پاڳ تنهين جي پس،
ڪوڙين لاهي ڪس، جو گالهائي گات ڪٽي.

مطلب ته جام انڙ، جام سڙ ۽ جام لاکي کان پوءِ راهو اهڙو سخي هو جو سندس نالو جام جکري جي دور تائين به زنده رهيو.

جام جکرو اهڙو ته ڏاتار هو، جو ان جي دور ۾ اڳوڻا سڀ سخي ۽ ڏاتار پوئتي رهجي ويا هئا. ۽ جام راهوءَ جو نالو ان وقت به عوام جي زبان تي هو، جنهن بابت پٽ ڏڻيءَ کان به شاهدي ملي ٿي:

راهوءَ جا رهيام، سنيهها سريرَ ۾،
ٻيا در وسريام، ڏني جادم جکري.

جام جکرو هوڏياڻي

سنڌ جي ڏاتارن ۾ جام جکرو هوڏياڻي سڀني کان وڌيڪ نالبرو ۽ مشهور هو، جيڪو جام مهڙ جي اولاد مان گهڙ گهراڻي جو سردار هو. سندس تعريف ۾ لطيف سائينءَ فرمايو آهي:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سمو سـوائي، ڀهون ٻڌائان اڳـرو،
دانا جي دربار ۾، ورتي ايءَ واڻي،
ڳهڙ ڳالهائي، مهڙ سـپ ملهايا.

مبين شاهه عنايت جي شاعريءَ جي روشنيءَ ۾ اهو ٿو ثابت ٿئي تـ جڪرو هوٿياڻي پاتار يـا پاتال جو رهاڪو ۽ گنگا راءِ يا گنگا جر راءِ خاندان جو فرد هو، جيڪا ڳهڙ سمن جي شاخ هئي.

ٻئي طرف، پاتال ڪانسواءِ، ڳهڙ جي نالي پويان ڳهڙ جو ٿڙ ۽ گنگا راءِ جي نالي پويان گنگا راءِ جـو ٿـڙ، جنهن کي هن وقت 'گانڱارو' ڪوٺين ٿا، سي ٻئي اڄ بـ موجود آهن.

جڪري جي تعريف ۾ لطيف سائين اجهو هيئن فرمايو آهي:

منهنجي منهن جـڪـرو، طاماڻن تـاري،
پڇي سـي پاري، جي عاجز اجـورن ۾.

هٿان جادم جڪري، وڻي پـوءِ مَ وچ،
اجهي آيـا نچ، سمي واڻـي وات ۾.

هٿان جادم جڪري، وڻـي وچ مَ پوءِ،
پي پي سو پُرِ ٿئي، جو حاتم پاسي هوءِ.

لطيف سائين نہ رڳو جڪري کي حاتم ٿو ڪوٺي، پـر ان جي تعريف ۾ گهڻو اڳتي وڌندي فرمائي ٿو تہ:

پاڻـوَ سين نہ پاڙيان، سوين ٻيا سردار،
آهي مثل منهن جي، سخي تنهنجي سار،
حاتم، هڙده هـزار، جهڙ تنهنجي جهپيا.

جهڙ تنهنجي جهپيا، هـزاريـن حاتم،
ڪوجهن سندا ڪم، ڪامل ري ڪير ڪري.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙيءَ طرح ، لاکيٽو لطيف جکري سان مخاطب ٿيندي فرمائي ٿو :

سما تو سر چٽ ، نات ۽ پاڳارا پرس ٻيا ،
' گهڙ ' تنهنجي گالهڙي ، اچي جال جڳٽ ،
جـــن جيهائي پـــٽ ، تن تيهائي ٻکيا .

جکري جـــي تعريف ڪندي ، لطيف سائين سائلن ۽ گهرجائن کي ٻڌائي ٿو ته :

جکري جيهو پرس ، نہ پسان ڪي ٻيو ،
وائي جنهن جي وات ۾ ، ڏيو ڙي ڏيو ،
وڃي جـو نـــ ويهو ، ان در متي مڱٽا !

طاماڻن کي تاکيد ڪندي چوي ٿو :

ڪوه نہ جهارين جکرو ، جنهن ڏيهه ڏيا ڏيئي ،
جـــي لڏيا ٿـي لينگن ۾ ، سالن ۾ سي ٿي ،
ســـمـــي سيمئي ، طـامـاڻـو تـــار ڪيا .

مطلب تہ جکرو هوٿياڻي اهڙو ڏاتار هو ، جنهن لاءِ چيو ويو ته :

" هوٿياڻيءَ هٿان وڻ بـــ وڃـــن واسيا ! "

يا

" سمي ســـامـــائـــي ، چنتا لٿي چارڻين . "

جکري جي ساراهه ۾ اسان کـــي لطيف سائينءَ ۽ ٻين شاعرن وٽان ڪافي مواد ملي ٿو ، پر ان جي دور بابت ڪا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خبر کائن ٿي پوي، فقط اها پروڙ ٿي پوي تہ چام جکرو، چام راهو کان گهٽو پوءِ هو ۽ سندس دور ۾ جيڪو سکو هلندڙ هو، تنهن کي "رونتو" چيو ويندو هو، جيئن هڪ بيت ۾ آهي تہ:

واسريو وريام، تہ ريلينڊو "رونتن" کي.

جکري نالي سان سنڌ ۾ ٻيا ٻہ ڪئين سردار مشهور ٿي گذريا آهن ــ جيئن جکرو ٽيپاٽي، جکرو هالاٽي، جکرو اوڊاٽي، وغيره ــ جن بابت ٻين شاعرن وٽان ڪافي مواد ملي ٿو. پر جيئن تہ لطيف سائينءَ جي ڪلام ۾ انهن بابت ڪو اشارو يا اهڃاڻ ڪونہ ٿو ملي، تنهن ڪري انهن ڪي هن مضمون ۾ شامل نٿو ڪجي.

چام ڪرن

چام ڪرن ٻہ سنڌ جي ڏهن ڏاتارن ۾ شامل آهي، جنهن جو ذڪر شاهہ لطيف ۽ مبين شاهہ عنايت وٽ ملي ٿو. مبين شاهہ عنايت رحہ کيس 'همٿاڻي' ڪري ڪوٺيو آهي.

ڪرن جي راڄڌاني عمر ڪوٽ شهر کان اٽڪل اٺ-ڏهہ ميل الهندي هئي، جتي ديهہ 'سونهپور' ۾ سندس گاديءَ واري شهر جا کنڊر موجود آهن، جن کي 'پڙي' ڪوٺيو وڃي ٿو. کنڊرن جي اولهہ ۾ ڪرن جي نالي پويان 'ديهہ ڪرنا' ۽ 'ديهہ ٻيلو ڪرنا'، ۽ ٽر واهہ جي هڪ پل 'ڪرنا موريءَ' جي نالي سان موجود آهي.

ڪرن جي دور بابت خبر ڪائن ٿي پوي، پر ٻيتن مان اهو پتو پوي ٿو تہ هو چام لاکي کان پوءِ هو، جيئن هڪ چوٽي آهي تہ:

لاکي لک بخشيا، ڪرن ڏنا ڪروڙ.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پٽ ڏئي ٻه چام ڪرن جي اهڙي ئي تعريف ڪري ٿو ته:

جه متو مڱڻ ناه ڪو، تان سمي ناهي سوڙ،
ڪرن چام ڪروڙ، ڇٽي ڦلن مٺ جيئن.

آڳاڻي دور ۾ اهو دستور هو ته جيڪو به سردار ڏاتار بنڻ جي دعوا ڪندو هو ته چارڻ ۽ مڱڻهار ان جو امتحان وٺڻ لاءِ پهچي ويندا هئا. ۽ ڏاتارڻ لاءِ اهو پڻ قانون هو ته جنهن ڏاتار کان ڪنهن سائل جو سوال پورو ٿي نه سگهندو هو ته اهو ڏاتار بنا دير جي پنهنجو سر ڏيندو هو. سو جڏهن چام ڪرن جي پرک لاءِ کو چارڻ وٽس پهتو ۽ سندس امتحان ورتائين ته کيس لطيف جي زبان ۾ ائين چوٽو ٻيو ته:

اکين سوئي اوڙکيو، جو ڪنين سُٹئر ڪرن،
ساءُ منهنجو من، چام پسندي پٽيو.

ميون شاهه عنايت رضوي، ڪرن جي تعريف ۾ اجهو هيٺن ٿو فرمائي:

آيا ڏونهن ڪرن، هي جي ميراثي مڱڻا،
تورت لاهي تن کي، ويلن جا ورن،
متي ميرن راضي ٿيو، ڏان گهرن تئن ڏن،
پنهنجي منجهه پرن، هن سي هردم همٹائي ڪري.

ميون عنايت طاماڻن ۽ گهرجاڻن کي پڻ صلاح ٿو ڏئي ته:

ڏڏ تي ڏان گهر، ڇڏ وڃا جو ورن،
اٽ ئي ٻهر عنايت جئي، آيو ٻاڻ پرن،
ڪوڙين ڏي ڪرن، نيلون نام ڏٽين جي.

عنايت ۽ لطيف کان پوءِ شاهه شريف رضويءَ به چام ڪرن جي گهيراڻپ ۽ ڏاتاريءَ کي ذهن ۾ رکندي فرمايو آهي:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏيڻ کـر ڪرن جـو، هـو دان ڏئي هڻي نہ دم،
عـاقـل آسـائـن کـي، گـونـدر لاهـي غـم،
سخاوت 'شريف' چـئـي، جـام ڪمائي چـم،
راج تنهن جـي رم، تـہ طـامـاعـو تـار تڻين.

ابڙو اڙپنگ

ابڙو اڙپنگ، مشهور سمو سردار، ڪڇ جي 'وڏسر' جو والي هو، ۽ پهلوانيءَ ٿوڙي سخاوت، پنهي ۾ مشهور هو. هيءُ دودي سومري جو همعصر هو. انهيءَ لحاظ کان هنن جو زمانو تيرهين صدي عيسويءَ جي پڇڙيءَ ۽ چوڏهين صدي جو منڊ هو ــ چو تہ دودي ۽ علاءالدين جي جنگ ۱۳۱۳ع ۾ لڳي هئي، جنهن ۾، سومرن جي شڪست کانپوءِ، حاڪم گهراڻي جون سومريون ابڙي ڏانهن سامہ موڪليون ويون ۽ ابڙو سامن لاءِ سر ڏيئي سرهو ٿيو هو، جيئن لطيف چيو آهي:

سرٽين جـي سڪ لاءِ، سـام ڪـنـئـي سـردار،
جي ابڙي جي آڌار، سي سونگ نہ ڏيندیون سومريون.

ابـڙو وڏ وڙو، سـوڙو جـهـلـي سامن،
سرٽين جـا سـونـا سـهـي، سمو سونهن سين،
تـو در تـرڪ اچن، ڪيئن ڪريندين ڪچڙي.

سرٽين جـا سـونـا سـهـي، وسيلو ولهن،
لڏي ڪـيـن لطيف چـئـي، اڳيان لال لکن،
جـت ڪوڙين کين ڪچن، ات پاڻهي پڏرو.

ابڙو اهڙو تہ وڙائتو هو، جو مهل ۾ دشمن کي به پناهہ ڏيندو هو. انهيءَ جو ثبوت اهو آهي تہ انهيءَ دور ۾ سومرا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ سما پاڻ ۾ ڪونہ ڏهندا هئا. پر جڏهن دودي گي يقين ٿي ويو تہ هو مارجي ويندو ۽ پويان پهر ڪانهي، تڏهن هن سامون ابڙي ڏانهن موڪيون هيون، جو تہ ڪيس خبر هئي تہ ابڙو اهڙو تہ اڙپنگ آهي جو جيئري سامون نہ ڏيندو:

سمو تن سڏ ڪري، جن تي وڏو ويرُ،
اڻي ڏسہ آجي ٿيان، پائي پاڳوڙي پير،
تو ريءَ ٻيو ڪير، سرٽين جسا سونا سهي.

هونئن تہ سومرن جا چارڻ جاڻي واڻي ہ سمن جي ساراهہ ڪين ڪندا هئا، پر ابڙي جي انهيءَ جرئت کان سومرن جي ڀان، پاڳوءَ کي ہ چوٽو ٻيو تہ:

اڙ آڏي هئي ابڙي، نو چليون؛ ڏهہ لکہ،
گهوڙي ڪنڊ نہ ڦيريو، ماري آو خلق.

آپ سيکنهن آچو، آپ نہ آچو ڪوءَ،
مٽي پٽ مٽي ٿيو، سورهيہ سر سندوءَ.

جهڙو هئو ابڙو اڙپنگ، تهڙو هو سندس اولاد. جڏهن راهو، سمڙ، سپڙ ۽ ابڙو، سپ هڪٻئي ٻويان وڙهندي شهيد ٿي ويا تہ ابڙي جو نندو پٽ ڏونگر راءِ سومرين کي وٺي رڻ ڏي راهي ٿيو ۽ علاءُ الدين جون فوجون هن جي پويان لڳيون. پر هو ہ اهڙو غيرتمند هو جو رڻ جي اهڙي حصي ۾ هليو ويو، جتي سيٻي سومريون ۽ پاڻ هڪ ڏٻڙ ۾ هليا ويا. سندس ساراهہ ۾ لطيف جو هڪ بيت ملي ٿو:

بين سيٻي ڏنيون، ڏي نہ ڏونگر راءِ،
اڏڻين آڏو قري، ڏنيون ڏي ڪياءِ،
لوڙيون لک متاءِ، ان متيري موتايون.
۽ پاڳو وري سندس لاءِ چيو آهي تہ:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏوران ڏونگر نديڙو، اوران ٽي آفت،
هيءُ پهاڙيءَ پيٽان پيو، پيءُ جنهن جو پربت.

ابڙي جي پهلوانيءَ جي ڪري سنڌ جي سگهڑن کيس 'ستن سورهين' ۾ ٻ ڳڻيو آهي ته ان سان گڏ کيس 'ڏهن ڏاتارن' ۾ ٻ شامل ڪيو آهي. سندس سخا جي ساراهه لطيف هن طرح ڪئي آهي:

ابڙو اگهامن ۾، پرجهلو پاري،
سَمي سوالين کي، ويل نه وساري.

شاهه صاحب سندس ذڪر سپڙ سان گڏ ٻ ڪيو آهي:

ابڙو اگهامن ۾، سپڙ جيئن هيلي.

مطلب ته جام ابڙو وڏو سخي، اڙينگ، لڇيال ۽ ننگپال هو، جنهن سامُن لاءِ سر ڏئي پاڻ کي امر بنائي ڇڏيو. سندس تعريف هن کان وڌ ڪهڙي ٿي سگهي ٿي جو لطيف سائين فرمائي ٿو ته:

سي لوزيون ڏين نه لاڳ، جي اجهي آيون ابڙي.

ابڙي جي ڪري ڪڇ جي اولهه حصي جو نالو ئي "ابڙاسيو" پئجي ويو، هن وقت اهو حصو ڪڇ جي هڪ وڏي ضلعي جي حيثيت رکي ٿو، جنهن کي 'ابڙاسيو' چوندا آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

در محمد پٹاڑ

شاهہ جي زماني جون لڑايون

لاکيٹو لطيف ۽ سندس زمانو سنڌ جي تاريخ جو مکيہ باب آهن. لطيف سائينءَ اکين کولڻ سان ميان نصيرالدين کي سنڌ ۾ کلهوڑن جي حڪومت جو پايو وجهندي ڏٺو. ٽکرا ٽکرا ٿيل سنڌ سندس اڳيان متحد ملڪ جو روپ ورتو، ۽ سندس ئي زماني ۾ کيترا مچ مڑيا، جن سيد جي سنڌ کي سهڻيءَ جيان پاڳا ڪيو. پاڻ جوانيءَ ۾ پهتو تہ مغل سلطنت پيريءَ ۾ پير پاتا. سيدُ سونهارو جوپن کي پهچي ٽـو تہ دنيا وارا جهوڪ کي جهڪائڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. پاڻ اڏ صديءَ جي عمر کي پهتو تہ نادرشاهہ قهر بڻجي اچي سنڌ تي ڪڙڪيو. اٽن سالن کان پوءِ وري احمد شاهہ سنڌ واسين کي اکيون ڏيکارڻ شروع ڪيون.

مطلب تہ لطيف سائينءَ جي زماني جي سنڌ، نسورو جنگين جو محاذ هئي. تنهن دور ۾ هتي بغاوتون ٿيون ۽ لڑايون لڳيون، جهيڙا ٿيا، دنگل ۽ فساد ٿيا، حملا ٿيا ۽ ڪاهون ٿيون، مقابلا ٿيا ۽ طاقت جا مظاهرا ٿيا. جيڪڏهن سموري برصغير جي تنهن دور ۾ لڳل جنگين ۽ لڑاين کي ويهي ڳڻبو تہ انگ وڃي ۵۶ کي پهچي ٿو، جن مان ۳۳ لڑاين ۽ مقابلن جو ڪٽو سنڌ جي حصي ۾ اچي ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انهن لڙاين ۾ جنگين، بغاوتن ۽ مقابلن کي ڏن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: پهريون اقتدار لاءِ لڙايون، ٻيو استحصال لاءِ چڙهايون، ۽ ٽيون نظام حيات لاءِ جنگيون. انهن جنگين جو مختصر خاڪو هن ريت ڏئي ٿو:

(الف) اقتدار لاءِ لڙايون. سنڌ اڪبر جي زماني ۾ ١٥٧٢ع کان وڃي مغلن جي حڪومت هيٺ آئي. مغلن سنڌ کي ٻن حصن ۾ ورهائي، ترتيبوار، ڏڻي ۽ بکر ۾ نواب مقرر ڪيا. ١٥٧٢ع کان وڃي ١٧٣٦ع تائين سنڌ ۾ مغلن طرفان ڪل ٨٥ نواب مقرر ٿيا- يعني بکر ۾ ۴۷ ۽ ڏڻي ۾ ٣٨. ڏنهن دوران سنڌ ۾ ڪلهوڙا پيري مريديءَ جي زور تي اثر رسوخ قائم ڪندا ويا. تانجو ١٦٥٧ع ۾ ميان نصيرالدين سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي حڪومت جو پايو وڌو ۽ نادر شاهه جي ڪاهه کان ٿورو اڳ. ميان نور محمد سموريءَ سنڌ جو حاڪم ٿي ويو.

اورنگزيب جي وفات کان پوءِ مغل سلطنت جو زوال شروع ٿئي ٿو ته ستت ئي پوءِ مختلف رياستن ۽ صوبن ۾ ماٺهو مٿو کڻڻ، ۽ ٿوري اقتدار وارا وڏيڪ اقتدار جي حصول ۾ پين صوبن ۽ رياستن ۾ اکيون وجهڻ لڳا. سنڌ جو سرسبز ۽ شاداب خطو به پنهنجن چاهيندڙن کي پاڻ ۾ اکيون وجهڻ تي آماده ڪري ٿو. سنڌ جا پاڙيسري حاڪم دائود پوٽا ۽ بروهي اهڙيون ڪوششون ڪن ٿا، جن جي نتيجي ۾ اقتدار لاءِ ڪيترون جنگيون لڳن ٿيون.

دائود پوٽا هونئن ته عباسي خاندان جي شاخ هئڻ سبب ڪلهوڙن جا پري کان مٽ لڳن. پر اقتدار جي هوس هن ڪٽي خاندان جي ٻن شاخن کي جنگ جي ميدان ۾ گهلي آئي. ٻنهي ڌرين ۾ نفاق جي ابتدا دين محمد ڪلهوڙي جي ڏينهن ۾ ٿي، ليڪن عروج وڃي يار محمد ڪلهوڙي جي زماني ۾ ڪمائين. يار محمد ڪلهوڙي جي وقت ۾ امير محمد مبارڪ دائود پوٽي ڪائيءَ ۽ برهمڻ آباد تي قبضو ڪيو. انهيءَ جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

موت ۾، پنهي ڏرين جي وچ ۾ ستن ڏينهن جي ٻي جنگ لڳي، جنهن ۾ ڏرين کي صلح ڪرڻو پيو. ميان نور محمد جي وقت ۾ وري امير محمد مبارڪ جي پٽ محمد صادق کي جنگ جي ميدان ۾ ڏسجي ٿو. هن عرصي ۾ شڪارپور ۽ دٻلي ٻيٽ ۾ ٽي لڙايون لڳن ٿيون، ۽ فتح ڪلهوڙن کي حاصل ٿئي ٿي. داؤد پوٽن آڻ جي بزرگن کي وچ ۾ آئي گهالهه ڏاري تہ چڏي، پر هو ڪلهوڙا دشمني دل ۾ رکندا آيا، تانجو جڏهن نادر سنڌ تي ڪاهه ڪئي تہ داؤد پوٽن هن جو ساٿ ڏنو، جنهن جي عيوضي ۾ کين شڪارپور ملي.

ڪلهوڙن جا ٻيا حريف هٿا بروهي، جن ميان دين محمد جي وقت کان وٺي جارحانہ ڪارروائين جي ابتدا ڪئي. ميان دين محمد جي وقت ۾ مغل فوج جو امير شيخ جهان ساٿس وڙهندي مري ويو تہ مغل پرستيءَ جي شوق ۾ قمبر خان بروهيءَ انهيءَ جي عيوض لاءِ جنگ جوٽي. سندس وس جي گهالهه نہ رهي، تہ شهزادو معزالدين سنڌ تي ڪاهي آيو، هن دين محمد کي گرفتار ڪيو، ليڪن ميان نور محمد ۽ ميان محمد داؤد شاهي فوج سان وڙهندي قلات ۾ پهچي ويا. قلات جي حاڪم کي دهليءَ جي دربار مان هدايتون مليون تہ ڪلهوڙن کي ايران ڊاهڻ ٽپڻ نہ ڏنو وڃي. محراب خان ڪلهوڙن جو پيڇو ڪيو، پر ڪيس درميان ۾ پنهنجي زندگيءَ تان هٿ ڏوئڻا پيا. ان ڪانپوءِ سمندر خان قلات جو حاڪم ٿيو. جڏهن بختيار جي مرڻ کان پوءِ سبي ۽ ڏادر ڪلهوڙن کي مليون تہ سمندر خان کي هڪ ٻي وقت پنهنجي چاچي جو خون ۽ سبيءِ جو سور اڃي ياد پيو. هن گنجابه علائقي جي گهر ڪئي، جا ميان يار محمد ڏکرائي چڏي. انهيءَ ڪري، طرفين کي ٽي جنگيون ڪرڻيون پيون.

سمندر خان جي وفات کان پوءِ محراب خان جو وڏو پٽ مير احمد خان قلات جو حاڪم ٿيو، ليڪن ڪيس پنهنجي ٻاهه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عبدالله تخت تان لاهي حڪومت جي واڳ پنهنجي هٿ ۾ ڪئي. اهو ئي عبدالله خان اڳتي هلي "شهباز ڪوهستان" جي نالي سان مشهور ٿيو. هن ۽ ميان نور محمد جي وچ ۾ ڪرتم ڪاچي ۽ جانداريءَ ۾ تي جنگيون لڳيون. ان کان پوءِ سندن وچ ۾ مٿيون مائٽيون ٿيون. پر جڏهن نادر جو قهر نازل ٿيو، تڏهن هنن کي به وارو اچي ويو، ۽ نادر کين ڪاچي ۽ ڏاڏر جا ڪجهه حصا ۽ ڪراچي ڏني.

دائود پوٽن ۽ بروهين کانسواءِ، ڪلهوڙن جون پنهورن ۽ ڏاڏر جي مرزائين سان به لڙايون لڳون. پنهورن سان ميان نصير محمد جي زماني ۾ فتحپور ۾، دين محمد جي زماني ۾ ٻرڪپور ۾، ۽ يار محمد جي زماني ۾ سامتائي گهوٽ واريون لڙايون لڳيون. ڏاڏر جي مرزا خان پنهي پنهورن سان گڏ ڪلهوڙن تي ڪاهون ڪيون، جن جو سلسلو يار محمد تائين اچي ٿو. مرزا خان جي وفات کان پوءِ بختيار خان ڏاڏر جو حاڪم ٿيو، تڏهن شاهي فوج سنڌ تي ڪاهه ڪئي، جنهن ۾ ميان دين محمد کي گرفتار ڪيو ويو ۽ باقي يار محمد ۽ محمد دائود جنگ ڪندي قلات پهچي ويا. پوٽنان بختيار وري ڪلهوڙن جي سمورين زمينن تي قبضو چمائي ويو. ڪلهوڙن موتي اچي نه صرف هن کان ملڪيت ورتي، پر سندس موت کان پوءِ سبيءَ ۾ ڏاڏر جا حاڪم پڻ ٿيا.

(ب) استحصال لاءِ جنگيون؟ سنڌ جي سيني تي نه رڳو اقتدار جي بک ۾ مظلوم ۽ غريب عوام جو رت وهايو ويو، بلڪ استحصال ۽ پر ماريت لاءِ به حملا ۽ ڪاهون ڪيون ويون، نادر ۽ بروهين جون ڪاهون انهيءَ سلسلي جون مکيه ڪڙيون هيون، جن ڏن ۽ ڏرتيءَ جو ڳچ حصو سنڌين کان کسي ورتو. پٺاڻي گهوٽ جي زماني ۾ سنڌ جو استحصال ڪندڙ خارجي قوتون چار هيون: بروهي، مغل، نادر ۽ احمد شاهه درائي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بروهين کي نه رڳو نادر جي اچڻ کان پوءِ ڪاڇي ۽ ڏاڏر جا ڪجهه حصا ۽ ڪراچي مليا، پر ڪين سمندر خان جي وقت ۾ ميان نور محمد طرفان سالياڻو ۴۰ هزار روپيا ب- ملندا هئا. جيتوڻيڪ اها رقم ڪلهوڙا قلات ۾ جلاوطنيءَ وقت مليل جيئدان واري احسان جي موت ۾ ڏيندا هئا، ليڪن انهيءَ کي به هر حالت ۾ بروهين طرفان استحصال چئي سگهجي ٿو.

سنڌ جو استحصال ڪندڙ پي قوت هئي مغل سلطنت، جنهن اڪبر جي زماني کان وٺي پئي پنهي هٿن سان سنڌ جو رت ۽ ست چوسيو. حضرت لطيف جي زماني ۾ انهيءَ سلطنت جي شاهي فوج سنڌ تي ٽي ڪاهون ڪيون. پهريون دفعو ميان نصير الدين جي زماني ۾ شهزادي معزالدين ملتان مان اچي جنگ جوٽي ۽ نصيرالدين کي گرفتار ڪري دهليءَ پهچايائين، جو رستي روڪ ۽ سرڪاري چوڪسيءَ جي باوجود ب- پاڻ آزاد ڪري پڄي آيو. انهيءَ کان پوءِ ميان دين محمد جي وقت ۾ شاهي فوج امير شيخ جهان جي اڳواڻيءَ هيٺ سنڌ تي ڪاهيو، جنهن ۾ امير شيخ جهان ماريو ويو. انهيءَ جي پلئه ونڍ لاءِ شهزادي محمد معز الدين سنڌ جو رخ رکيو ۽ اچي قتل و غارت ڪيائين. شاهي فوج جڏهن منهن جي ڪائڙ لڳي، تڏهن قرآن شريف وچ تي آڻي، دين محمد کي گرفتار ڪرڻ بعد قتل ڪري ڇڏيو ويو.

نادر شاهه ۽ احمد شاهه درائي به سنڌ جي استحصال ڪندڙن ۾ قابل ذڪر آهن. نادر ڪلهوڙن جي چالبهن سالن جي مڙئي چوندي پاڻ سان گڏ ڪڍي ويو. هيءَ سنڌ تي نهايت ڳري ضرب هئي ليڪن انهيءَ کان وڌيڪ موتمار ضرب هئي ملڪ جي وحدت کي ٻيهر ٽڪرا ٽڪرا ڪرڻ. نادر ۱۷۳۹ع کان وٺي ان سالن تائين سنڌ کان ايڪيهه لک روپيا سالياڻو خراج حاصل ڪندو رهيو. انهيءَ جي مرڻ کان پوءِ احمد شاهه درائيءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وري گهر ويئي، شطرنج جي مهرن بدلائڻ جيان، سنڌ جي گڇ حصي کي پنهنجي ملڪ سان ملائي ڇڏيو، ۽ سالينو ڇوڏهن لک روپيا وٺڻ جو فرمان جاري ڪيائين.

(ب) نظام حيات لاءِ جنگيون. هن خطي جي خمير ۾ ماڻهن جي ضمير جي مطالعي سان معلوم ٿئي ٿو ته هتان جو مزاج الڳ آهي، ۽ سندن نظامِ حيات باقي ٻين کان مختلف آهي. مذهبي رواداري، اقتصادي برابري ۽ قومي آزادي هتان جي انسانن جي نظامِ حيات جو نچوڙ ٻڌي رهيو آهي. هتي مسلمان پنهنجي مسجدين مان خوش، ته واڻيا وري ٽڪاڻا ڏسيو پيا ٿرن. مسجد به مقدس، ته مندر به احترام لائق. هاريءَ فصل کڻي ته وندي کائي. سنڌي لوهر کي به ڏئي ته ڪڻ کي به. ڪنڀار آوي پچائي ته در در تي درلو ۽ ڪمري پهچائي وڃي. لوهر جي گهر ۾ ٽڪڙي نه به هجي پر ٻين کي ڏاڍو ۽ گهوپو ضرور گهڙي ڏئي. ائين ويٺا وندي کائين، ۽ ايمان پائين. وري آزاديءَ جا ڪوڏيا ته هي: پاڻ آزاد رهن، ۽ ٻين کي آزاد رهڻ ڏين ــ يعني هڪ طرف عزتِ نفس ته ٻئي طرف عزتِ انسان. ساڳئي نموني قومي عزت تي به چٽو نه لائين. مانجهي مرد ته رهيا پنهنجي ماڳ، پر سندن عورت به عظمت جو نشان. مارئي ٿي لکن جو مٿ ــ پوريءَ دنيا لاءِ وطن جي حُب جو آدرش!

جڏهن به سندن انهيءَ نظامِ حيات ۾ رنڊڪ پوي ته نڪري ميدان ڪن. پوءِ نه ڪن سر جو سانگو ۽ نه مال ملڪيت جو ملول. ڏَن، مَن ۽ تَن ڪٽي قربان ڪندا. لطيف سائينءَ جي زماني ۾ ائين ٿيو. سندن نظامِ حيات کي قبرائڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي ته هو هر محاذ تي مقابلي ڪرڻ لاءِ ٻاهر نڪري آيا. اسان کي انهيءَ جنگ جا ٽي سبب ذهن ۾ رکڻا پوندا:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(۱) حاڪم جي قانوني حيثيت: سنڌ سيد لطيف جي زماني ۾ سڌيءَ يا اڻسڌيءَ طرح مغل سلطنت جي تسلط هيٺ هئي. تنهن وقت جا بادشاهه پاڻ کي عوام جو خادم نه پر خدا جو خليفو تصور ڪندا هئا. تنهن زماني جا "خدائي خليفا" به عجيب هئا. اورنگزيب پيءُ جهڙي مقدس رشتي کي لتاڙي تخت تائين پهتو. اورنگزيب کان پوءِ اهڙيون شخصيتون مغل سلطنت جي مقدر ۾ لڳيون، جن جون غلطڪاريون ۽ سفاڪيون اڄ به برصغير جي تاريخ ۾ چٽن جي صورت ۾ محفوظ آهن. تاريخ جا واقعا اڄ به بهادر شاهه کي بدد ماغو بادشاهه، جهاندار کي ان کان به وڌيڪ بيوقوف، فرخ سير کي سفاڪ ۽ ظالم، ۽ محمود شاهه کي رنگيلو پڌن ٿا. اِهي هئا "خدا جا خليفا،" ۽ سنڌ جا حڪمران هئا اهڙن خدائي خليفن جا معتقد ۽ وفادار! هن مان ثابت ٿئي ٿو ته بٽائي گهوٽ جي زماني ۾ عوام ۽ حاڪم جي وچ ۾ زمين ۽ آسمان جو فرق هو.

(۲) وقت جو فرسوده اقتصادي نظام: لطيف سائين جي زماني ۾ برصغير جي اقتصادي نظام ۾ به وڏيون خاميون هيون: پهرين اٽپوري پيداوار ۽ بي پيداوار جي غلط تقسيم. رت ولوڙي پورهيو ڪرڻ وارا گهٽائي هوندا هئا. مگر سندن سموري پيداوار ڪرسيءَ ويٺل حاڪمن ۽ وقت جي ڪامورن جو نذرانو ٿي ويندي هئي. بادشاهن جي فضول خرچيءَ جو مثال ان کان وڌيڪ کهڙو ٿي سگهي ٿو ته هر روز ويهه هزار پورهيت باويهن سالن لاءِ انهيءَ ڪري لوڙن ٿا جو ڇهن ڪروڙ روپين مان تاج محل نالي هڪ قبر تي قبو اڏجي. جنهن جي نه ته ڪا هئي اقتصادي اهميت ۽ نه وري مذهبي اجازت! تخت طائوس ڏهي ٿو ته هڪ لک تولا سون ڪم اچي ٿو ۽ هڪ ڪروڙ روپين جي لاڳت سان ستن سالن جي عرصي ۾ ڏهي ٿو. رب ڪريم به ڪيڏو نه بادشاهه آهي. هڪڙو غير مسلم بادشاهه جو دنيا ۾ جنت ناهي ٿو ته ڪيئن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چائنٽ ٽيڻ ۾ نٽو ڏئي، ۽ ٻيو مسلمان بادشاهه ڏهاڙ ۾ ديوان خاص ٺهرائي ان جي ديوار تي لکرائي ٿو ته

اگر فردوس بروئے زمين است،
همين است، و همين است وهمين است!

ته دنيا ۾ جنت جا خواب ڏسندڙ انهيءَ بادشاهه کي ڪجهه ۾ نٽو ٿئي!

وقت جي ڪامورن جو وري اهو حال هو جو کين خرچ پکي لاءِ وڏيون وڏيون رقمون ڏيون ويندڙيون هيون. اهي پاڻ ته ٽيا پنهنجي مٽ، پر ان، گهوڙا ۽ هاٿي ۾ سونا زيور پائيندا هئا. انهن جي سنيال لاءِ نه رڳو نوڪر ۽ چاڪر هوندا هئا، پر انهن چاڪرن کي ۾ چوڪر مليل هوندا هئا. جيئن ته انهن درباري ۽ سرڪاري ماڻهن جي مرڻ کان پوءِ سندن ملڪيت سرڪاري خزاني ۾ جمع ڪرڻ جي قانون تي عمل ڪيو ويندو هو، انڪري اهي ماڻهو پنهنجي حياتيءَ ۾ جيري لاءِ ٻڪري ڪهندا هئا ۽ تريءَ تي بهشت ڪندا هئا.

فوج ۾ وري ڪل ٣٣ گريڊ هوندا هئا. پهرئين گريڊ جي ابتدا "دهه باشي" کان ٿيندي هئي، ۽ وڏو گريڊ "پنج هزاري منصب" جي نالي سڏيو ويندو هو. پنج هزاري منصبدار کي ماهوار ٣٠ هزار روپيا ملندا هئا. ڪيس ٣٤٠ گهوڙا، ١٠٠ هاٿي، ۽ ٢٦٠ گاڏين رکڻ جي به قانوني اجازت هوندي هئي. اڪبر جي زماني ۾ منصبدارن جو تعداد ١٦٥٨ ۽ اورنگزيب جي زماني ۾ ١١٤٥٦ هو. ان کان پوءِ تعداد ۾ واڌارو ٿيندو رهيو، ليڪن ڪمي ڪانه آئي.

اهي هئا درباري اميرن ۽ آفيسرن جا خرچ ـ مقالي جي اينگهه ٽيڻ کان بچڻ واسطي، مغل سلطنت جي وڏن عهديدارن جهڙوڪ: وڪيل، ديوان، مير بخشي، مير سامان، صدرالصدر،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قاضي القضات، مير آتش، مشرف، مير بحري، مير برّي، وقائع نويس، سوانح نگار ۽ خفيه نويس، وغيره ــ جا پگهار ۽ خرچ پڌائڻ جي هتي گنجائش ڪانهي. اهي سمورا خرچ پڪا عوام ڏي ڏيندو هو، جنهن ۾ سنڌ واسي به اڇي وڃن ٿا.

سنڌ مان مغلن کي ٽلهي ليکي جا سالياني آمدني ٿيندي هئي، انهيءَ جا ڪجهه انگ اکر هيٺ ڏجن ٿا:

ٺٽو .... هڪ ڪروڙ، پنجونجاهه لک، چائيتاليهه هزار، اٺ سو اٺ دام. (۱،۵۵،۴۶،۸۰۸) (۳۰ دام = روپيو)

چاچڪان .... هڪ ڪروڙ، سترهن لک، چوراسي هزار، پنج سو چهاسي دام. (۱،۱۷،۸۴،۵۸۶)

سيوهڻ ... هڪ ڪروڙ، پنجونجاهه لک، چاونجاهه هزار، اٺ سو اٺ دام. (۱،۵۵،۵۶،۸۰۸)

نصرپور ... اٺهتر لک، پنجٽيهه هزار، ڇهه سو دام. (۷۸،۳۵،۶۰۰)

ڇڪر هالا .... پنجاهه لک، پنجاسي هزار، اٺيتاليهه دام. (۵۰،۸۵،۰۴۸)

سنڌ جون اقتصادي حالتون ۾ ايتريون سڀيون ڪين هيون. عوام مٿان سترهن قسمن جون ڊلون، محصول ۽ ٽئڪس مڙهيل هوندا هئا. جنگ ڇو نه سنڌ جي شاهه عنايت صوفيءَ سان لڳي، پر ان جو خرچ به سنڌ واسين مان ڪڍيو ويندو هو، پوءِ جيڪڏهن ڪو مخدوم رحمت الله بٽجي آواز اٺاريندو هو نه سندس انت ۾ جيل جي اونداهي ڪوٺيءَ ۾ ٺيندو هو. آسمان جي چت هيٺان هيٺو هاري، زميندار جي فولادي گرفت ۾ ڦٽڪندو رهندو هو. هن جي ڊنگهرن جي لوڙهي ۾ ايتري مضبوطي به ڪانه هوندي هئي جو ڪاهي ايندڙ مصيبتن کي روڪي ٻيهي. اورنگزيب جي دور ۾ هاريءَ توڙي ڪاريگر لاءِ بيگر قانوني طور تي لازمي قرار ڏني وئي هئي. انهيءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دور ۾ ماڻهن کي گهاٽي پگهي مهانگائيءَ سان مقابلو ڪرڻو پوندو هو. سنڌ ۾ ڪير واري ڪٿون ٻارهين روپين، قنبر ڇهين روپين ۽ آٺ پنجويهن کان ٽيهن روپين ۾ ملندو هو. هن طرف مزور جي ماهوار ڪمائي مس وڃي روپيو ٻيهندي هئي. قوتِ خريد جو اهو حال جو جيڪڏهن ڪو مزور ڪٿون وڻڻ چاهي ته هن کي اٽي، لٽي ۽ اجهي جي ضرورتن کان منهن موڙي هڪ سال لاءِ انتظار ڪرڻو پوندو هو!

اهڙين حالتن سنڌ ۾ ڪيترا دفعا ڏڪر کي ٻه دعوت ڏني. شاهجهان جي وقت ۾ اهي ڏينهن ٻه آيا جو بکر ۾ هڪڙ جو چوزو ۱۳ روپين ۽ وهڙي ۲۰۰ روپين ۾ ملڻ لڳي! هٿمليت ۱۶۹۶ع ۾ ٿٽي جو ذڪر ڪري ٿو ته ۸۰ هزار ڪوري ڪاريگر پليگ جو ٻل ٿي ويا.

(۳) **وقت جون مذهبي حالتون:** انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته اورنگزيب روزي نماز جو پابند ۽ مذهبي خيالن جر انسان هو. ليڪن هن جي مذهبي پاليسيءَ سان ڪيترين ئي وڏن ڪيدي سگهجن ٿيون. مثال طور، هو پاڻ سني هو، ان ڪري شيعا هن جي ڏاڍاين جو شڪار ٿيا، ۽ ڪين روهلڪنڊ تان هٿ ڪٽڻو پيو. سکن سان صليبي ته نه، پر مذهبي جنگيون هن جوٿيون، هندن کي نڪ ۾ دم هن ڏنو. هن هندن جا مندر ۽ مڙهيون ڊهرايون ۽ فرمان جاري ڪيائين ته اڳتي ڪوبه نئون مندر نه ٺاهيو وڃي. انهيءَ مذهبي پاليسيءَ سنڌ تي بـ گهرا اثر ڇڏيا. شاهه عنايت ۽ مخدوم عبدالرحمان انهيءَ پاليسيءَ کان ٻه لهسيا، خود پٺاڻي گهوت کي ٻه متاثر ٿيڻو پيو، ۽ سنڌ کي مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جهڙي عالم کي جنم ڏيڻو پيو.

وقت جون اهي سياسي، سماجي، مذهبي ۽ اقتصادي حالتون ظاهر ڪن ٿيون ته تنهن وقت سنڌ واسين جو نظامِ حيات خطري ۾ هو. اهو ئي سبب آهي جو جهوڪ کان وٺي کهڙن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تائين انهيءَ نظامِ حيات کي بچائڻ ۽ وري عمل ۾ آڻڻ لاءِ جنگيون جوٽيون وڃن ٿيو.

هڪ طرف شاهه عنايت شهيد جنگ جا ناد وڄائي اڳي ٿو تہ ٻئي طرف پٽ ڏڻي سنڌ واسين کي صدين تائين سجاڳ ڪرڻ لاءِ قلم کڻي ٿو. حقيقت ۾ شاهه عنايت جي جنگ سنڌ جي پوري نظامِ حيات جي جنگ هئي. ان ڪري هن هڪ ئي محاذ تي هزارن سان مقابلو ڪيو. هن غير سنڌي حاڪم نواب اعظم جو مقابلو نہ ڪيو تہ نور محمد پليجي ۽ حمل جت جهڙن وڏيرن سان نہ ٽڪر کاڌو. شاهه عنايت شهيد، ستايل پنهورن کي جيءَ ۾ جايون ڏيئي، ڪلهوڙا حاڪمن جي دشمني نہ قبول ڪئي تہ مذهبي اجاره داريءَ ۾ ماڻاڻ وجهي، بلڙيءَ وارا بادشاه ٻہ ناراض ڪيا. وڙهندي وڙهندي، هي بيجل، ڪي جون ٻولي ويو، لاکڻي لطيف انهيءَ کي وري پنهنجي شعر ۾ امر بڻائي چڏيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تاج جويو

پٽائي ۽ بلا شاهه ـــ وقت جا شاعر

جڏهن به ڌرتيءَ جي سيني تي ستم جا ميڇ ورڻ لڳندا آهن، جڏهن به ماڻهن جي زبان تي پهرا ٻيهاريا ويندا آهن، جڏهن به قومن کي مٽائڻ جي کوشش ڪئي ويندي آهي، جڏهن به ملڪ ماتحت ڪيا ويندا آهن، جڏهن به وڏا وڏا بحران برپا ٿيندا آهن، تڏهن ڌرتي انقلابي انسانن کي جنم ڏيندي آهي. آهي انقلابي انسان، معاشري جا سڀ کان حساس، ساڃهوند ۽ دلير انسان ٿيندا آهن. سندن سوچ جون پاڙون ڌرتيءَ جي پاتار ۾ کتل هونديون آهن. سندن فڪر قومن جا دماغ سراڻيندو آهي ۽ سندن عمل سان ملڪ آزاد ٿيندا آهن. اهڙن انسانن ۾ شاعرن جو درجو تمام مٿانهون آهي. سندن سچ جو ڪلمو، آمرن جي آندن ۾ وڌ وجهندو آهي. سندن حق جو آواز، هٿوسي هاڪارن ۽ ڏاڙيلن جي دلين ۽ دماغن تي تلوار کان به وڌيڪ گهرو گهاءُ ڪندو آهي ـــ ڇو ته هنن کي خبر هوندي آهي ته تلوارون زنگجي به سگهن ٿيون ۽ مصلحت سبب ميائن ۾ بند به ٿي سگهن ٿيون، پر حق پرست انسانن جو آواز ڪڏهن به ٻڏجي ۽ گهٽجي نٿو سگهي. حق جو آواز سدا حيات هوندو آهي ۽ من جي پٽيءَ تان ميسارجي نه سگهندو آهي. تاريخ ۾ اُن آواز کي ئي بقا ملندي آهي، جو سچ لاءِ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بلند ٿيندو آهي، ۽ جو انسان ۽ انسان جي ذرتيءَ جي آڇپي ۽ جياپي لاءِ گونجندو آهي- ڇو ته تاريخ فقط تلوارن ۽ جنگين جو داستان نه آهي، ۽ نه وري درباري قصيده نويسي کي ئي تاريخ ۾ شمار ڪري سگهجي ٿو. تاريخ، "اياز" چوائي: "اهو دور به آهي، جنهن ۾ ڀٽائيءَ جي يڪتاري مان آواز آڀريو، اصلي تاريخ شاعر ۽ فنڪار آهي.... انسان جي صحيح تاريخ، عوام جي تخليقي ڪوشش جو نتيجو آهي." شاعر، فنڪار ۽ اهڙا ٻيا ذهني پورهيت، ڪنهن قوم جو اصلي جوهر ۽ روح هوندا آهن. سندن وجود، ذرتيءَ جي هستيءَ جي علامت هوندو آهي.

هتي، آءٌ سنڌ ۽ پنجاب جي ٻن عظيم شاعرن جي ڪلام ۽ زندگيءَ کي تاريخ جي روشنيءَ ۾ بيان ڪريان ٿو، جن جي شعر جي پنهنجيءَ پنهنجيءَ ذرتيءَ جي ماٺهن جي دلين تي چاپ آهي. آهي به عظيم شاعر آهن: ڀٽائي ۽ بلا شاهه! هنن ٻنهي شاعرن جي زندگيءَ ۽ شاعريءَ جو پنهنجي پنهنجي ماٺهن جي ڪردار ناهڻ ۾ وڏو هٿ آهي. هي ٻيئي شاعر هڪٻئي جا همعصر هئا. بلا شاهه ۱۶۸۰ع ۾ ڄائو ته شاهه لطيف ۱۶۸۹ع ۾ جنم ورتو. بلا شاهه جي وفات ۱۷۵۷ع ٿي ته شاهه لطيف ۱۷۵۲ع ۾ لاڏاڻو ڪيو.

هنن ٻنهي شاعرن جي شاعري عوامي ٻوليءَ ۾ ڪيل ۽ عوامي ڪردارن تي ٻڌل آهي. شاهه لطيف ۽ بلا شاهه جي زماني ۾ مغربي شاعرن وٽ ظالم پادرين، اميرن ۽ لاردن جو ذڪر ملي ٿو، پر هنن مشرق جي شاعرن پنهنجي شاعريءَ لاءِ عوام کي منتخب ڪيو. هنن شاعريءَ کي درٻارن مان ڇڪي، ذرتيءَ ڏي موڙيو. مغرب ۽ هند جي شاعرن جي عظمت جا ڪارڻ درٻارون رهيون آهن، پر اسان جي هنن ٻن شاعرن جي عظمت، درٻارن کان دوري ۽ عام ماٺهن سان ويجهڙائيءَ ۽ واسطي سبب آهي. هنن ڪنهن به درٻار جي سلامي نه ڀري، پر سندن آسڻ تي ڪروڙين سلامي ڪرڻ لڳا هئا:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪوڙين ڪن سلام، اچي آڳه آن جي!
(شاهه)

هي شاعر نه مشاعري باز هئا ۽ نه وري داد جا طالبو. هنن لاءِ اهوئي وڏو داد ۽ اعزاز هو، جو سندن ڪلام کي عوام دل ۾ جاءِ ڏني، ۽ اڄ به ٻار ٻچي جي وات تي آهي.

هنن ٻنهي شاعرن جو دؤر به ساڳيو آهي، تہ موضوع به گهڻو ڪري ملندڙ جاندڙ معلوم ٿين. ٻنهي جي ڪلام ۾ ٻارهين صدي هجريءَ جي سنڌ ۽ پنجاب جي حالتن جو عڪس ملي ٿو. سندن ڪلام تاريخي، تهذيبي ۽ جاگرافيائي مواد سان ٻُر آهي، جنهن جي صحيح چنڊ چاڻ ۽ سهيڙ، اسان کي سچي ۽ سند جوگهي تاريخ مرتب ڪرڻ ۾ مدد ڏيندي.

بُلا شاهه ۽ پٽائيءَ جي وقت ۾، نادر شاهه ايراني ۽ احمد شاهه ابدالي، سنڌ ۽ پنجاب تي ڪاهون ڪيون. هنن ۱۷۳۹ع ۽ ۱۷۵۰ع ڌاري دهليءَ ۽ سنڌ تي لشڪر ڪشيون ڪيون. هيءُ زمانو سنڌ ۽ پنجاب لاءِ نهايت ڳرو وڳوڙ وارو هو. عالمگير اورنگزيب جي وفات (۱۷۰۶ع) وقت شاهه صاحب ۱۶ سالن جو ۽ بُلا شاهه ۲۶-۲۷ سالن جو هو. مغل حڪومت طرفان سنڌ تي مقرر ٿيندڙ گورنرن جو سلسلو شاهه صاحب جي وقت ۾ ڪٽجي چڪو هو ۽ نور محمد ڪلهوڙو سنڌ کي ذري گهٽ خود مختيار بنائي ويو هو. اورنگزيب جي وفات کان پوءِ هن جا پويان مغل انتظاميه کي سنڀالي نه سگهيا. اورنگزيب جي وفات (۱۷۰۶ع) کان سلطان محمد شاهه جي وفات (۱۷۴۷ع) تائين ٽي. مغل بادشاهه قتل ٿي چڪا هئا. مغلن جي هيٺائيءَ مان نور محمد ڪلهوڙي ۾ڀور فائدو ورتو، ۽ ساڳئي وقت مغلن کي ڪمزور ڏسي، نادر شاهه به دهليءَ تي حملو ڪري ڏنو. اتان موٽندي ۱۷۳۹ع ۾ سنڌ تي ڪاهيائين ان بعد احمد شاهه ابدالي ۱۷۴۷ع ۽ ۱۷۵۴ع ۾ سنڌ تي به پيرا حملا ڪيا. اهڙيءَ طرح

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دهليءَ تي لشکر ڪشيءَ دوران قندار ۽ قابل کي دهليءَ سان ملائيندڙ شاهراهن تي وسندڙ پنجاب جي ماڻهن کي بہ هڪ محدود وقت ڏائين قتل، ڦرمار ۽ بيگر جون تڪليفون سهڻيون پيون، ان ڪري زماني ۾ مغل حڪومت جا گورنر ۽ عمال پنجاب ۾ ايڏا تہ هيٺا ڪي ويا هئا، جو زميندارن کان ڏل بہ آڪاڙي نہ سگهندا هئا. نتيجي طور سڪ زميندارن ۽ نادر شاهي ڪٽڪن، پنجاب ۾ قتل ۽ ڦرمار کي عام ڪري ڇڏيو.

انهن واقعن پٽائيءَ توڙي بلا شاهہ جي ذهن تي گهرا اثر ڇڏيا. بلا شاهہ جا هيٺيان شعر، آن وقت جي پنجاب جي صورتحال جو ڪجهہ عڪس چٽين ٿا:

در کلا حشر عذاب دا، برا حال هويا پنجاب دا،
سانون هاوبهي دوزخ ساڙيا، کدي آ مل يار پياريا!
کدي آوين وڃ پرواريا، تيري دکان سانون ماريا،
منهن بارهوين صدي پساريا، کدي آ مل يار پياريا!

يا

مغلان زهر پيالهي پيتهي،
پوريان والهي راجهي کيتهي.

اهڙيءَ طرح شاهہ لطيف ۽ نادر شاهي ڏاڙيلن جي مچايل تباهيءَ جو ذڪر هن ريت ڪيو آهي:

پري نہ پکرَ دانهن، پوڻ پٽکو نہ سٽيان،
ميان ماروئڙن جا، آوٽا ڏنم آنهن،
جن سانيڪا سنجيا، سي ڏٺي ڪيڙہ ڪانهن؟
پکا ڪٽي برانهن، جيکس لڏيو لوڙيارئين!

—

پائي پاندر ڪپاهہ، جان مون آتش نهاريا،
ڪئي ڪانہ پساهہ، سرتيون سپ سمهي رهيون.

—

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نہ سي وونئي وڃن ۾، نہ سي ڪاناريون،
پسيو بازاريون، هينڊو مُون لوڻ ٿئي!

اُن زماني ۾ پنجاب جي هاريءَ جي حالت تمام هيٺي ٿي ويئي هئي ۽ اها صورتحال پورو اڌ صدي رهي. بُلا شاهه معاشري جي طبقن ۽ فردن جي چڪتاڻ کان مطمئن نہ هو. فريبي مُلان ۽ مفتي، پنجاب جي اٿڙهيل هارين تي ايتريقدر تہ چڙهت ڪري ويا هئا، جو جيڪڏهن ڪنهن تي ڪاوڙبا هئا تہ هڪدم ان کي ڪافر ڪوڙي ڪيس ٻارن ڇڻ ڪان ڏار ڪرائي ڇڏيندا هئا. اُن ڪري بُلا شاهه اٿڙهيل هارين، ڏکڻ ۽ ٻين پورهيتن کي باوجود بي علميءَ جي سُٽو سمجهندو هو، ۽ اُنهن بي زبانن جي حمايت ۾، ظالم حڪمرانن ۽ مُلن کي نندينڊو رهيو. جيئن هيٺين شعرن مان ظاهر آهي:

اللّٰه بي علمان تون راضي

—

جي تون غازي بننا چاهوين، لک ٻن تلوار،
ٻهلون رنگڙ مار ڪهي، ٻيڙون ڪافر مار!

—

علمون بس ڪرين او يار، اِڪو الف تري درڪار!
پڙهہ پڙهہ نفل نماز گذارين،
اچيان ٻانگان چانگان مارين،
منبر تي چڙهہ وعظ پڪارين،
ڪيتا تينون علم خوار.
پڙهہ پڙهہ شيخ مشائخ ڪهاوين،
اُلٽهي مسلهي گهرون بناوين،
بي علمان نُون لٽ لُٽ ڪاوين،
جهوڙهي سچهي ڪرين اقرار.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ساڳئي زماني ۾ سنڌ ۾ به مُلن اورنگزيبي سياست ۽ ڪٽڻپٽي جي اثر ۾ آڻي، هندن کي زوريءَ مسلمان بنائڻ جي مهم هلائي هئي. هارين ۽ غريبن جي همدردن، آدم شاهه ڪلهوڙي ۽ شاهه عنايت کي فتوائون ڏيئي شهيد ڪرائي چڪا هئا. انهن ڳالهين شاهه لطيف کي به رنجايو ۽ سندن خلاف پڙکايو. شاهه صاحب، هندو ـ مسلم تفرقي کان آزاد، محبت جي مذهب جو پوئلڳ هو ۽ هيٺن جو همدرد هو. هن وٽ دين ۾ زور زبردستيءَ جو فلسفو غلط هو. آن ڪري ئي سندس ڪلام ۾ مُلن جي خلاف اشارا ملن ٿا:

پڙهيو ٿا پڙهن، ڪڙهن ڪيترن قلوب ۾،
پائان ڏوهه چڙهن، جيئن ورق ورائن وترا!

—

منهن ۾ موسيٰ جهڙو، اندر ۾ ابليس،
اهڙو خام خبيث، ڪيئي ڪوهه نه ڇڏيئين.

—

ملان مرَ چئو، آهيڙي آهين،
مرونءَ سندي ماس تي، تا ماڪ مٽائين،
اهڙا ئي آهين، لعنتي، لطيف چوي!

هي پيڻي شاعر، انسانيت جا پرستار ۽ ذات پات جي فرق کان مٿي هئا. وٽن مساوات جو پيغام هو. بُلا شاهه جو تم مرشد به هڪ "آرائين" هو ۽ آن ڳالهه تي فخر سمجهندو هو:

دلهي نون سمجهاوڻ آئيان، پيٽان تهي پرچائيان،
من لهي بُلڻيا ساڏا ڪهنا، ڇڏڻي پلا "رائيان"،
آل نبي، اولاد علي نون، تون ڪيون ليکان لائيان؟
"جهڙا سانون سيد سڏي، دوزخ ملن سزائيان،
جوڪوئي سانون "رائين" آکي، بهشتي پينگهان پائيان!"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ساڳيءَ طرح شاهہ وٽ بہ اها ئي ڳالهہ، اهو ئي پيغام آهي:

ذات نہ آهي ذات تـي، جـو وهي سـو لهي!
(شاهہ)

بُلا شاهہ ۽ شاهہ لطيف جي ڪلام ۾ وحدت‌الوجود جو نظريو آڻہ موجود آهي. پر هنن وحدت الوجود کي پنهنجيءَ ڏرتيءَ ۽ ان جي ماڻهن سان هڪ-وجود ڪرڻ طرف موڙ ڏنو. هنن جو وحدت الوجود، ظلم ۽ ظالم خلاف احتجاج آهي. هنن جو وحدت‌الوجود مڪار مُلن تي طنز آهي. هنن جو وحدت الوجود، هيٺن جي حمايت ۽ محبت جو داعي آهي. هنن جو وحدت الوجود، ماڻهوءَ جي ماڻهوءَ سان محبت آهي.

رانجها مين وچ؛ مين رانجهي وچ، غير خيال نہ ڪوئي،
مـين نهين اوہ آپ هي، اپڻي آپ ڪـري دلجوئي.
- (بُلا شاهہ)

ڀيهي جـان پـاڻ ۾، ڪـيـم روح رهاڻ،
نڪو ڏونگر ڏيهہ ۾، نڪا ڪيچين ڪاڻ،
پنهون هـيـس پـاڻ، سسئي تان سُور هڻا!
- (شاهہ لطيف)

شاهہ لطيف جي زماني ۾ مغل حاڪمن جي زبان فارسيءَ کي سرڪاري ۽ درباري حيثيت ڏيئي، همٿايو پئي ويو؛ پر شاهہ عام ماڻهن جي ٻوليءَ ۾ شاعري ڪئي، ۽ ڏارين ٻوليءَ جي هاڃيڪارين خلاف آواز بُلند ڪيو:

بُـرو بگيرد بـي، ڏيـن پارسـيـون پـاڻ ۾،
مُـون لوڏان ئي لـڪيا، تـہ هاڃُـو ڪندا هـي،
مارينڊا مـون ڪـي، پنهون نيند اپـاڻ سين!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙيءَ طرح بُلا شاهہ ۾ پنهنجي سرزمين جي بولي پنجابيءَ ۽ گڏوگڏ سرائڪيءَ کي پنهنجي شاعريءَ جي زبان بنايو. اهو ئي سبب آهي، جو هنن پنهي شاعرن جي ڪلام ۾ آها چڪ آهي، جو عوام آن کي پنهنجي دل جو آواز سمجهي ٿو. سندن ڪلام ۾ دائمي قدر بيان ڪيل آهن، جنهنڪري صدين گذري وڃڻ کان پوءِ به اڄ جو ماڻهو سندن ڪلام کي پنهنجي دور جي ڳالهہ سمجهي ٿو.

سائينءَ! سدائين ڪرين، مٿي سنڌ سُڪار،
دوست مٿا دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين!
(شاهہ)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انور هالائي

من اندر جا لوچ....

سنڌ لطيف آدي ۽ لطيف سنڌ آهي. اها حقيقت آهي ۽ ان کان ڪوبہ سنڌ ڏرتيءَ جو رهاڪو نہ انڪار ڪندو ۽ نہ منڪر ٿيندو. لطيف سائين پنهنجي شاعريءَ ۾ سنڌ جي جاگرافيائي، تاريخي، ادبي، سماجي ۽ سياسي پس‌منظر ۾ جيڪو فڪر ۽ بلندي پيش ڪئي آهي. اها دنيا جي ڪن ٿورن قادر ڪلام شاعرن ۾ نظر ايندي. لطيف جا بيت، وايون ۽ ڪافيون رڳو هڪ ادبي ذخيرو نہ آهن پر هڪ آدرش آهي. عظيم پيغام آهي، جنهن جي سيني ۾ زماني جا لکين ڪروڙين دڪ درد، سور، صدما، ڳجهه ۽ راز سمايل آهن. لطيف جو پيغام هر زماني، هر دور لاءِ نئون آهي. اڄ کان سوا ٻہ سؤ سال اڳي جيڪو پيغام هو، اهو اڄوڪي دور ۾ پوريءَ طرح ٺهڪي اچي ٿو. جيڏي مهل ٻہ سندس ڪلام کي پڙهبو ۽ ٻوليءَ ۽ لفظن جو درياءُ وهندو نظر ايندو، جنهن جي ڇوڙ جو ڪو پَرو پاند ڪونهي. ٻوليءَ ۽ لفظن جو درياءَ جڏهن ماڻهن جي سينن سان ٽڪرائجي ٿو تہ هڪ مڏر آلاپ جي صورت اختيار ڪري آپري ٿو ۽ رڳ رڳ ۾ ائين پکڙيو وڃي جيئن ماڻهن جي دل مان رت جو دورو رڳن ۾ ڦري ٿو. ان جو سبب اهو ڪونهي تہ لطيف جي ڪلام ۾ سنگيت جي لئ آهي. پر ان جو وڏي ۾ وڏو سبب اهو آهي، جو لطيف جو ڪلام هڪ سچائي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي ۽ حقيقت آهي. جنهن کي قبول ڪرڻ لاءِ ماڻهوءَ جو من بي اختيار ٿي پوي ٿو. اها بي اختياري ئي آهي جيڪا راڳ جي روپ ۾ فضا جي لهرن ۾ پکڙجي وڃي ٿي. لطيف سائينءَ فرمايو آهي ته:

ماڻڪ منڊ هٽان، ٻيٽيءَ ۾ پرزا ٿيو،
سڄو تان سيد چئي، لهي لکَ سوا،
پڳي پجاڻان، پدمان پري ٿيو.

انسان جي تخليق سندس اهميت جو اظهار آهي، ان ڪري انسان کي هر وقت هر مهل پنهنجي لازوال قوتن کي صحيح طور استعمال ڪرڻ لاءِ جدوجهد ڪرڻ گهرجي.

جدوجهد ۽ اڳتي وڌڻ جو پيغام ئي لطيف جو خاص پيغام آهي. سندس مقصد موجب، پوئتي موٽڻ مهڻو آهي. پوئتي موٽڻ نه ڪي مڙس جو شان آهي، ۽ نه ڪي هڪ انسان جو آدرش!

لطيف جي ڪلام ۾ جن به لوڪ ڪهاڻين جي تمثيل پيش ڪئي ويئي آهي. انهن ۾ طالب کي مطلوب سان ملڻ جو سبق نه ڏنو ويو آهي، پر جدوجهد ۽ اڳتي وڌڻ جو اعليٰ درس ڏنل آهي. پيار ۽ محبت جو پاڪ سبق ڏنو ويو آهي. بڌي ۽ ايڪتا جو آدرش ڏنو ويو آهي. پيار ۽ محبت کي لطيف سڀني کان مقدم ڄاڻايو آهي. فرمائي ٿو:

محبت جن جي من ۾، تن تشنگي تار،
پي پيالو آج جو، اڄ سين اڄ اڌيار،
پنهون پاڻ پيار، نه اڄ سين اڄ اجهايان.

اڄ سان اڄ اجهائڻ جو اعليٰ درس رڳو لطيف ئي ڏنو آهي. دنيا جي ڪنهن، به اديب، عالم فلاسفر، دانشور ۽ شاعر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪونہ ڏنو آهي. اها اڄ ئي آهي، جنهن سسئي کي رندن ۾ رلايو. جنهن سهڻيءَ کي درياءَ ۾ پوڙايو. جنهن راءِ ڏياچ تي ڪرت وهايو. جنهن ليلا ۽ مومل کي آڙاهه ۾ پارايو. محبت ۽ سچائي جي پرک، موت آهي ۽ موت هڪ سچي زندگي جي شروعات آهي. جنهن جي اهميت کان لطيف انڪار هرگز ڪونہ ڪيو آهي. ۽ سدائين تلقين ڪئي آهي تہ:

لهرن لڪ لباس، پسائيءَ پسڻ هيڪڙو؛
اونهي تهہ عميق جي، واري چڏ وماس،
جت ناهہ نهايت نينهن جي، ڪوءِ ات پنهنجي ڪاس،
تڙڻ جي تلاس، لاهيہ تہ لالن لڳ ٿيين.

شاهہ لطيف جي دور ۾ سنڌ جون سماجي ۽ سياسي حالتون نهايت ڏکوئيندڙ هيون. ماڻهو مايوسين ۽ محرومين جي ڪري، دربيدر ٿي چڪا هئا. حڪومت ۽ اقتدار جي چڪ چڪان ۾ ڪنهن بہ ماڻهوءَ ۾ هڪ ٻئي لاءِ همدردي يا احساس نالي ماڻر بہ ڪونہ رهيو هو. جنهنڪري هرڪو ماڻهو پاڻ ڪي سڪيو رکڻ لاءِ هر جائز خواهہ ناجائز طريقا اختيار ڪندي ٿي وتيو. ان جو طريقو اهو نڪتو جو، امير، امير ترين ٿيندا ويا ۽ غريب، غريب تر ٿيندا ويا. اهڙي استحصالي نظام کان پڇي لطيف سائين، سنڌ ۽ هند جي جدا جدا پاڳن جو سير سفر ڪندو رهيو ان سير سفر ۾ هن ڪيئي مشاهدا ڪيا. ڪيترن ئي عجيب صورتحالن سان منهن مقابل ٿيڻو پيس 'لطيف' جو ان دور جو دردمند انسان آهي. ان کان اهو عوام جو ڏڪ سڻو نہ ٿيو. ماروئڙن جهانگيئڙن جي اها پست حالي کيس ڏاڍي آڙي. ان ئي دور ۾ سندس شاعري، بيٽن جي صورت ۾ نمودار ٿي:

وڍيل ٿي وايون ڪري، ڪنل ڪوڪاري.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي روپ ۾ لطيف جا بيت سنڌ جي کوني کوني ۾ پکڙجڻ لڳا. همت ۽ شجاعت جو روپ ڏاري، لطيف سڪ پڙهايو.

هتان کٽي هـــت، جن رکيو سي رسيون،
ساڃن سونهن ســرت، وکانئي ويجهو گهٽو.

هن سڄي سنڌ کي، خاص ڪري عوام کي اڳتي وڌڻ جو عظيم پيغام ڏنو. همت ۽ جدوجهد جو سنيهو ڏنو. لطيف چاهيو ته سنڌ جو عوام تڏهين سکيو ٿيندو جڏهين هنن ۾ اڳتي وڌڻ جو جذبو جاڳندو جنهن سان ئي مقصد پراپرت ٿي سگهندو. سندس امر پيغام ۾ اهو ئي آدرش آهي ته ڪنهن به نديڙي ماڳ کي هو پهنجي منزل ڪري، نه ڇاڻي، ڇاڪاڻ ته انسان جي منزل اڃا اڳتي آهي ۽ جيستائين اها حاصل نه ڪبي، تيستائين گوهر مقصد حاصل ڪونه ٿيندو. همت ۽ جدوجهد جو لطيفي پيغام جيڪو لطيف گهوٽ اڄ کان سوا ۽ سو سال اڳ ڏنو هو. اڄ به نئون آهي. ان ۾ افاديت آهي، عظمت آهي. پاڪائي آهي. سچائي جو روح آهي. اهو پيغام اڃوڪي نئين نسل خاص ڪري شاگردن لاءِ تازيانو آهي. هنن کي گهرجي ته سماجي عظمت حاصل ڪرڻ لاءِ پاڻ ۾ جدوجهد ۽ اڳتي وڌڻ جو جذبو ڏارين. 'متان ٿئي اونداهي، پير نه لهين پرين جو.' ان ڪري کين لطيف جي پيغام تي عمل ڪرڻ لاءِ ڏينهن رات محنت ڪرڻ گهرجي جيڪا محنت ئي سندن ڪاميابي جي ضمانت بڻجي.

ڏوريان ڏوريان، ٻرَ لهان، شال ٻرَ ملان هوتَ،
مـــن انـــدر جا لـوچ، مڇ سا مـــانـــي ٿئي.

(شاهه)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اردو مقالا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

غضنفر حیدری
ملتان

شاہ عبداللطیف بھٹائی
ایک عظیم قومی شاعر

تیری ہے ذات اوّل و آخر
تو ہی قائم ہے اور تو ہی قدیم
تجھ سے وابستہ ہر تمنا ہے
تیرا ہی آسرا ہے ربّ کریم
کم ہے جتنی کریں تیری توصیف
تو ہی اعلیٰ ہے اور تو ہے علیم
والیء شش جہات واحد ذات
وازق کائنات ربّ رحیم

—

کامل ایمان کے ساتھ جس نے بھی
دل سے مانا زبان سے مانا
جس کی خاطر بنی ہے یہ دنیا
اس محمد صم کا مرتبہ جانا
فوقیت اس کو دوسروں پہ ملی
اپنی ہستی کو اس نے پہچانا
جس نے اس قادرِ حقیقی کو
وحدہٗ لا شریک گردانا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خالقِ کائنات نے اشرف المخلوقات کی تخلیق کیلئے جو ضابطۂ حیات ترتیب دیا، اس آئینِ الٰہی کا نام اسلام ہے۔ دستورِ خداوندی کو عوام تک پہنچانے کیلئے ایک لاکھ ۲۴ ہزار پیغمبر بھیجے گئے۔ سب سے آخر میں ختمی مرتبت، حضور سرورِ کائنات، فخرِ موجودات تشریف لائے۔ اور ان کے بعد قیامت تک کیلئے کوئی نبی نہیں آئے گا۔ آنحضور صم کے بعد ترویجِ اسلام کا فریضہ آئمہ، اصحاب اور اولیاء نے سر انجام دیا۔ یہ تمام برگزیدہ ہستیاں ملت اسلامیہ کے عظیم قومی و ملّی رہنما ہیں۔ صوفی شعراء نے ان ہی قومی رہبروں کی تعلیمات کو عام فہم انداز میں عوام تک روشناس کرایا۔ گویا انہوں نے وہی فریضہ ادا کیا جو پیغمبر، نبی یا ولی اپنے اپنے عہد میں سر انجام دیتے رہے۔ ذاتِ خداوندی اور اس کے انبیاء کو کسی جغرافیائی حدود و قیود کا پابند نہیں بنایا جا سکتا۔ مالکِ کُل اپنے آپ کو رب العالمین اور اپنے محبوب کو رحمۃ للعالمین کہنے میں متفخر ہے۔ اسلامی ضابطۂ حیات پوری کائنات پر محیط ہے۔ صوفیائے کرام نے حسنِ کائنات کے توسل سے خالقِ کائنات تک رسائی کی کوشش کی اور اس کے ساتھ حقیقی مقتدر اعلیٰ کا پیغام عوام کو سنایا اور سمجھایا۔ انسان کو آفاقی نعمتوں اور مناظر قدرت کے وسیلے سے انہوں نے انسان اور خدا کے درمیان رشتہ پیدا کرنے کی کامیاب کاوشیں کیں۔ انہوں نے انسانوں کو انسانوں سے محبت، برادری، بھائی چارے، اخوّت و برادری کے درس دیئے تا کہ دنیا میں امن و آشتی کا دور دورا ہو سکے۔ امنِ عالم کا قیام اور انسانی جذبۂ محبت کا فروغ دینِ اسلام کا بنیادی مقصد ہے۔

حضرت شاہ عبداللطیف بھٹائی اور ان کے معاصرین نے آفاقی پیغام کو عام بنانے میں قابل قدر خدمات سر انجام دیں۔ وادیٔ سندھ کے تمام علاقوں میں ان کا کلام زبان زد عوام ہے۔ ان کی پیغمبرانہ خدمات کے صلے میں انہیں صرف ایک

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مخصوص علاقے، صوبے یا ملک کا شاعر نہ سمجھا جائے۔ اُن کی یاد عالمی بنیادوں پر اور خصوصاً بین الاسلامی بنیادوں پر منائی جائے۔ ان کے کلام کے تراجم غیر ملکی زبانوں میں کئے جائیں تاکہ عالمی برادری ان کی گراں بہا خدمات کو خراج عقیدت پیش کر سکے۔ حضرت شاہ عبداللطیف بھٹائی کی یاد میں قومی سطح پر تقاریب منعقد کی جائیں۔ اُن کے کلام کے تراجم دیگر پاکستانی زبانوں یعنی سرائیکی، پنجابی، پشتو اور بلوچی میں کرائے جائیں۔ ان اقدامات سے پاکستان کے مختلف علاقوں میں فکری یگانگت، اتحاد اور اشتراک کی فضا پیدا کرنے میں آسانی ہوگی۔ اور یہ دورِ حاضر کا سب سے اہم قومی تقاضا ہے۔ اُن کی بلند و بالا ہستی کو علاقائی، صوبائی یا ملکی سطح کا شاعر سمجھنا بہت بڑا انسانی، اخلاقی، سماجی اور دینی جُرم ہے۔ حضرت شاہ لطیف ایک عظیم قومی شاعر ہیں۔ انہوں نے تعلیماتِ قرآنیہ کو فروغ بخشا۔ ان کی ذات اور پیغام کسی خاص علاقے کی ملکیت ہے نہ کسی مخصوص طبقے کی میراث ــ وہ پوری انسانی برداری کی میراث اور دنیائے اسلام کا فخر ہیں۔ ان کا پیغام ہر اہلِ دل انسان کی روح اور فکر کیلئے باعثِ تقویت و تسکین ہے۔

بعض محققین نے شاہ جی کو اُمی قرار دیا ہے۔ "مقالات الشعراء" کے مصنف میر علی شیر 'قانع' ٹھٹھوی تحریر کرتے ہیں کہ شاہ جی اُمی ہونے کے باوجود عظیم آفاقی شاعر ہیں۔ اگر یہ درست ہے تو پھر یہ صفت ان کے مقام کو اور ارفع بنادیتی ہے۔ کیونکہ وہ اپنے جدّ حضور رسول خدا کی صفت رکھتے ہوئے، اُمی ہوتے ہوئے، اُسی طرح کے نخلستانی و ریگستانی ماحول میں زندگی بسر کرنے والوں کو انسان دوستی کا آفاقی پیغام دیتے ہیں۔ میرزا قلیچ بیگ، ڈاکٹر گربخشانی، مولانا دین محمد وفائی، پروفیسر جھمٹمل، ڈاکٹر سورلے اور کلہان آڈوانی نے شاہ جی کے اُمی ہونے کو تسلیم نہیں کیا۔

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بلکہ یہ کہا کہ انہیں عربی اور فارسی زبانوں پر مکمل دسترس تھی اور یہی وجہ اُن کی پختہ شاعری کا سبب بنی۔ یہ تمام محققین فرماتے ہیں کہ شاہ جی کی شاعری در اصل تعلیمات الٰہی کا نچوڑ اور مسلم تہذیب و ثقافت کی ترجمان ہے۔

شاہ جی کی نشو و نما اور تربیت ایسے معزز علمی و ادبی گھرانے میں ہوئی جس کے علم و فضل کا چرچا دور دور تک تھا۔ اسلیئے اوائل ھی سے ان کی خداداد صلاحیتوں کو ابھرنے کا بہتر موقع ملا۔ دشت نوردی، جنگل منگل گھومنے، تاریخی مقامات کو دیکھنے، سادھوؤں سنیاسیوں، جوگیوں، موسیقاروں سے ملاقاتوں سے وہ وادیء سندھ کے سماج کے مکمل عکاس بن گئے۔ انہوں نے معاشرتی نقائص اور برائیوں کو شاعری کا موضوع بنایا اور اُن کے حل کیلئے نظریات اسلامیہ کو بطور حل پیش کیا۔

شاہ جی کی سیرت کا اہم ترین قومی پہلو ان کا صوفیانہ مسلک ہے۔ شاہ جی کی نگاہوں کے سامنے پر شکوہ حویلیوں کے ساتھ مظلوم دہقانوں کی بے سرو سامانی بھی تھی۔ اس پُر پیچ راہ میں ایسی بہت سی منزلیں آئیں، جنہوں نے شاہ کی سیرت کو باطنی بصیرت، وجدانی معنویت اور روحانی کیفیات کے پُر اسرار رموز و نکات سمجھائے۔ شاہ جی نے اپنی شاعری میں نہ صرف وڈیروں اور جاگیرداروں کے خلاف نفرت اور بغاوت کی بلکہ انہیں خدا خوفی اور خدا ترسی کے لطیف آفاقی جذبوں کا احساس دلاتے ہوئے باور کرایا کہ تمام انسان اللہ کی نگاہ میں برابر ہیں۔

شاہ جی نہ صرف بلند مرتبہ شاعر تھے بلکہ ایک اعلیٰ درجے کے موسیقی شناس اور موسیقار بھی تھے۔ انہوں نے سماجی کافیوں کو مختلف سروں کی شکل میں موسیقی کے سہارے عوام میں مقبول بنایا۔ ان کی شاعری ان کے دور کا سماجی مرثیہ ثابت ہوئی۔ بہترین شاعری اور بہترین موسیقی کی وجہ سے وہ وادیء سندھ کی مرکزی شخصیت بن گئے

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اور ان کی یہ حیثیت آج تک قائم و دائم ہے۔ شاہ جی کو موسیقی سے کچھ ایسا روحانی اُنس تھا کہ نہ صرف وادیٔ سندھ کے مشہور و معروف فنکار و موسیقار بلکہ شمالی ہند کے اکمال موسیقی نواز بھی اکثر یہاں آئے اور محفل سماع کی دل آویزی میں اضافے کا موجب بنے۔ جس طرح خواجہ معین‌الدین چشتی رحہ نے فنِ موسیقی کو دینِ اسلام کی ترویج کا ذریعہ بنایا۔ اُسی طرح شاہ جی نے موسیقی کے ذریعے اسلام کی آفاقی تعلیمات کو مقبول عام بنایا۔ ان صوفیاء کا خصوصی کمال یہ ہے کہ ان کے تبلیغی مشن میں کسی غیر مسلم نے مخالفت نہیں کی بلکہ اُن کے مقلدین میں شامل ہوئے۔ اِن کے پیروکار تبلیغی مشن کو سامنے رکھتے ہوئے یہ دلیل پیش کی جا سکتی ہے کہ اسلام تلوار سے نہیں بلکہ اولیاء کی پر امن تبلیغ سے پھیلا۔ جو علاقے مسلمان سلاطین نے بزور شمشیر حاصل کئے تھے، وہاں آج اسلام ترقی کی جانب بڑھتا ہوا محسوس نہیں ہوتا۔ سلطان محمود غزنوی نے سومنات کا مندر فتح کیا۔ اس مندر کو مسمار کردیا۔ یقیناً یہ تاریخِ اسلام کی بہت بڑی فتح ہے۔ مگر آج یہ بھی حقیقت ہے کہ جس جگہ، سومنات کے مندر کو مسمار کیا گیا تھا، اُسی جگہ پر ہندوؤں نے کئی گنا عظیم‌الشان سومنات مندر تعمیر کر لیا ہے۔ اس کے برعکس عظیم روحانی پیشوا شیخ‌الاسلام حضرت غوث بہاؤالدین ذکریا نے ایشیا کے قدیم ترین مندر پرہلاد کے ساتھ عالم اسلام کا عظیم مدرسہ قائم کیا، جہاں سے حضرت شاہ جلال سلہٹی، فخرالدین عراقی، امیر سادات حسینی پروی، حضرت لال شہباز قلندر، حضرت بابا فرید گنج شکر اور مخدوم جہانیاں جہاں گشت جیسی نادر روزگار شخصیات فیضیاب ہوئیں۔ حضرت غوث نے پرہلاد مندر کو گرانے کی بجائے وہاں کے پجاریوں کے قلوب پر فتح حاصل کی۔ سینکڑوں ہندو قبائل مسلمان کیئے۔ پرہلاد کی عمارت برباد ہو یا آباد اس سے کوئی سروکار نہیں۔

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حضرت غوث نے وادیءِ سندھ کے ان قبائل پر جو روحانی عظمتوں کے نقوش ثبت کئے، وہ روحانی تاجوری آج بھی قائم ہے۔

شاہ جی کی روحانی سلطنت آج بھی وادیءِ سندھ کے لوگوں کے قلوب پر قائم ہے اور قائم رہے گی۔ شاہ جی نے اپنی شاعری کو قومی زندگی کا عکاس بنایا۔ انہوں نے ماہی گیروں، چرواہوں، مچھیروں، کسانوں' اور دوسرے پسماندہ طبقوں کو موضوع سخن بنایا۔ تاکہ یہ طبقے احساس کمتری سے نجات پاکر قومی تعمیر و ترقی میں مدد و معاون ثابت ہوں۔ آپ کی صوفیانہ نظریات کی ترقی و توسیع نے روحِ اسلامی کو ایک نئے رنگ میں پیش کیا۔ آپ کی تبلیغ کا اثر یہ ہوا کہ اونچی حویلیوں سے لے کر سادہ لوح محنت کشوں نے اسلام کو دل و جان قبول کیا اور آج تک مسلمان چلے آرہے ہیں۔

شاہ جی نے وادیءِ سندھ کے سماجی عوامل کی عکاسی کرتے ہوئے اپنی مشاہدات پر بھروسہ کیا۔ انہوں نے ثقافتی روایات' لوک کہانیوں اور مقبول عوامی داستانوں کو قلمبند کیا۔ انہوں نے اسلام کو اعلیٰ اخلاقی اقدار کا سرچشمہ اور پوری انسانی ذات کی محبت و اخوت کا مبلغ ثابت کیا۔ اس وجہ سے یہ کہا درست ہوگا کہ شاہ جی ایک ایسے آفاقی نظام کے داعی ہیں جو کسی خاص خطِ زمین تک محدود نہ ہو۔ یہی نظریہ در اصل نظریہ مسلم قومیت کی بنیاد ہے۔ ڈاکٹر سورلے تحریر کرتے ہیں کہ The fact that onice his poetry was composed, It has retained Its universal appeal, proues that the spontanety of his message lies deep in the hearts of all classes of Sindh. شاہ جی نے اپنے نظریات کی ترویج کیلئے بھٹ شاہ میں ایک عظیم الشان علمی ادبی مرکز کی بنیاد رکھی۔ یہ مرکز نورمحمد کلہوڑا کے زمانے میں قائم ہوا۔ سندھی عربی اور فارسی کے قدیم نسخون تحفتالکرام۔

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تحفۃالطاہرین معیارا سالکان طریقت اور حدیقۃالاولیاء سے اس مرکز کی اہمیت کے ساتھ ساتھ اس امر کا اندازہ بھی ہوسکتا ہے کہ وادیء سندھ کے لوگوں نے اسلامی ثقافت اور تصوف کی ترقی و ترویج میں قابل قدر تاریخی خدمات سر انجام دیں اور مرکز وادیء سندھ کے مسلمانوں کی قومی زندگی میں اہم حیثیت اختیار کر گیا۔ اس مرکز اور شاہ جی کے معاصرین شاہ عنایت اللہ۔ مخدوم محمد معین ٹھٹھوی۔ مخدوم محمد ہاشم۔ مخدوم عبداللہ۔ مخدوم ضیاءالدین اور علی شیر قانع نے ثقافت اسلامیہ کی ترویج میں جگر کاوی سے کام کیا۔ صرف مخدوم محمد ہاشم قریب قریب تین سو سندھی عربی اور فارسی کتب کے مصنف تھے۔ شاہ جی کے حوالے سے اگر مسلم ایشیا میں صوفیانہ نظریات کا جائزہ لیا جائے تو پورا مسلم ایشیا ایک دائرے کی صورت میں نظر آتا ہے۔ حضرت غوث بہاؤالدین زکریا کی درسگاہ سے فیض حاصل کرنے والے ایک بزرگ دانشور محمود شبستری نے مولانا رومی کی خدمت میں دس سوالات روانہ کئے۔ مولانا نے سوالات و جوابات کو منظوم صورت میں پیش کیا اور اسکا نام مثنوی گلشن راز رکھا۔ ہر صوفی شاعر نے ان سوالات کے جوابات اپنے انداز میں دینے کی کوشش کی ہے۔ حتیٰ کہ علامہ اقبال نے بھی انہی سوالات کو مدنظر رکھتے ہوئے جوابات دئے اور پھر مولانا رومی کے تتبع میں اسکا نام مثنوی گلشن راز جدید رکھا ہے۔ حضرت شاہ عبداللطیف بھٹائی کی شاعری پر مولانا رومی کے لاشعوری اثرات کی چھاپ ہے۔ شاہ جی نے بھی محمود شبستری کے سوالات پر قائم کردہ موضوعات کو موضوع سخن بنایا ہے۔ مولانا رومی کی مثنوی سے شاہ جی کی دلی عقیدت اسلامی تصوف کے ساتھ گہری دلچسپی ظاہر کرتی ہے۔ ڈاکٹر گربخشانی نے شاہ لطیف کی تمثیلی شاعری کو اسرار الٰہی اور روحانی سرور کا سرچشمہ قرار دیا ہے۔ وہ اپنے الفاظ میں فرماتے ہیں۔

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

میرے ابیات پر معنی کی کیا بات
شگفتہ صورت آیات قراں

دل انساں پہ کھلتے جا رہے ہیں
رموز معرفت اسرار جاں

ڈاکٹر سورلے کی رائے یہ ہے کہ شاہ جی نے فارسی شاعری یعنی رومی جامی اور حافظ سے بہت کچھ حاصل کیا ان نظریات و خیالات کو عام فہم بناکر انہیں بہتر انداز میں پیش کیا۔

No might is here of Rumi verse. No Jami's Soul wrapt music sings. No high tuned note of Hafiz's sweet. With your humble minstrel song. And yet strange paradox. It may be. That not less searching is the calm. The Simple music of his lays. Than wise deep utterence of Islam.

شاہ جی اپنے فنی اعجاز اور باطنی بصیرت سے وہ بے ساختگی پیدا کر دیتے ہیں کہ ان کا کلام عوام و خواص کیلئے یکساں طور پر قبول ہوتا ہے۔ ان کا بہت بڑا کمال یہ ہے کہ وہ عشق مجازی اور عشق حقیقی کے نقطہ اتصال کو عام احساسات و جذبات ہی سے اخذ کرتے ہیں۔ شاہ جی وادیء سندھ کی زبان زد عام کہانیوں اور قصائص سے حسن حقیقی کو تلاش کرتے ہیں۔ سومل۔ مارئی۔ سسی۔ سوہنی اور لیلا کو آفاقی کرداروں کی حیثیت سے پیکر خلوص و وفا اور سراپا عشق و مستی پیش کرتے ہیں۔ شاہ جی ان قصائص اور کرداروں کے ذریعے اسلامی انسانی اخوت و برادری کے پیغام کی ترویج فرماتے ہیں۔ وہ حسن کے پیغمبر اور محبت کے عظیم پیغامبر ہیں۔ وہ ذات خداوندی کو رسوم و قیود اور رشتہ و پیوند سے آزاد قرار دیتے ہیں اور فرماتے ہیں کہ یہی شان نکتائی ہے کہ وہ ہر دور اور ہر وقت حاضر و موجود ہے۔ صبح ازل سے لے کر شام ابد تک اور اسکے بعد بھی موجود رہے گا۔ معاشرتی اصلاح کیلئے شاہ جی نے شیخ سعدی علیہ الرحمۃ کا انداز

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تبلیغ اختیار کیا ہے۔ اور عوامی قصائص کے ذریعے معاشرتی اصلاح کا بیڑا اٹھایا ہے۔ شاہ جی کو وطن کی مٹی سے والہانہ عشق تھا۔ جسکا اظہار انہوں نے جگہہ جگہہ اپنی شاعری میں کیا ہے۔ شاہ جی کی شاعری کی مقبولیت کا اصل راز فن موسیقی سے لگاؤ ہے۔ انہوں نے ۳۴ سر ایجاد یا دریافت کئے۔ سُر کلیان یا کلیان ٹھاٹھ۔ سر یمن کلیان۔ سر لیلا چنیسر سر آسا۔ سُر رامکلی۔ سر کارایل۔ سر پربھاتی۔ سُر رپ۔ سر کھنبات۔ سُر ماروی۔ سر مومل راڈو۔ سر سورٹھ۔ سر کائپتی سر سامونڈی۔ سر بلال۔ سر سارنگ۔ سر کھاہواری۔ سر برروو سندھی۔ سُر سُری راگ۔ سُر سوہنی۔ سر معذوری۔ سر گھاتو۔ سُر سسئی آبری۔ سُر کاموڈ۔ سر دیسی۔ سر کوہیاری۔ ان تمام سروں کے ذریعے وہ وادیء سندہ کے رہن سہن تہذیب و تمدن کا احاط کرتے ہیں۔ قومی فنون لطیفہ میں شاہ جی کے دریافت کردہ سُر ایک عظیم ثقافتی ورثہ کی حیثیت رکھتے ہیں۔ شاہ جی کے دوھے اور ڈوھیرے صرف سندھ میں ہی نہیں بلکہ بلوچی اور سرائیکی علاقے میں آج بھی زبان زد عام ہیں۔ بعض محققین نے ڈوھیڑوں اور دوھوں کو ایک ہی صنف سخن ظاہر کیا ہے حالانکہ یہ دُرست نہیں۔ شاہ جی نے سُر حسینی کی ترتیب فارسی اسٹائل پر ترتیب دی۔ اور آج تک ذاکرین فضائل و مصائب اہل بیت پڑھتے ہوئے ایسی اسٹائل کو اپناتے ہیں۔ شاہ جی کی ایجادہ کردہ وائی دراصل ملتانی کافی جو اب سرائیکی کافی ہی کا دوسرا نام ہے۔ شاہ جی سے پہلے سندھی ابیات میں قاضی قاضن اور شاہ کریم کی کافیاں موجود ہیں۔ لیکن اسکی ابتدا دراصل ملتانی کافی سے ہوتی ہے۔ جسکی بنیاد حضرت شاہ شمس تبریزی سبزواری نے رکھی اور پھر امیر خسرو نے اس فن کی ترویج کی۔ شاہ جی اس صنف سخن میں فارسی غزل سے بہت قریب نظر آتے ہیں۔ اور بظاہر کوئی خاص فرق معلوم نہیں ہوتا اور یہ دیگر اصناف مثلث۔ مربع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مخمس اور دستهزاد وغیره کی مالی جلی شکلیں نظر آتی ہیں۔ ان کے همعصر حضرت سلطان باہو نے اس سے قدرے مختلف انداز اختیار کیا۔ لیکن شاہ جی کے اسٹائل پر علی حیدر ملتانی کی بہت سے کافیاں ملتی ہیں۔ جن میں خیالات اور مزاج میں مطابقت پائی جاتی ہے۔ شاہ جی کے اسلوب کو ملتان کے نامور شاعر منشی غلام حسن شہید، سید علی اکبر شاہ اور بلوچستان کے عظیم شاعر جام درک نے اپنایا۔ ڈاکٹر ایچ۔ٹی سورلے اپنی تصنیف Shah Latif of Bhit اور ڈاکٹر گربخشانی ان کے فن کا جائزہ لیتے ہوئے بجا طور پر فرماتے ہیں کہ شاہ عبداللطیف سندھی کے پہلے اور آخری شاعر تھے۔ جن کے کلام میں وادیء سندھ اور سندھی ابیات کی قریباً تمام خوبیاں موجود ہیں۔

شاہ جی کے رسالے کا اولین مسودہ ۱۸۶۶ء میں ارنسٹ ٹرمپ نے لائنبرگ سے شائع کیا۔ اس رسالے کی طباعت سے شاہ جی کا کلام ادبی نشستوں کا موضوع گفتگو بننا شروع ہوا۔ انکی شاعری کے سب سے زیادہ اثرات سرائیکی شعرا نے قبول کیئے۔ مولوی لطف علی مصنف مثنوی سیف الملوک اور سچل سرمست نے انہیں موضوعات کو دوبارہ چھیڑا ہے۔ جن پر شاہ جی طبع آزمائی فرماچکے تھے۔ گویا شاہ جی کی شاعری ان تمام معتقدمین کے لیے مشعل راہ ثابت ہوئی۔ سرائیکی زبان کے سب سے عظیم شاعر خواجہ غلام فرید رح کے ایک ایک شعر اور ایک ایک کافی پر شاہ صاحب کا اثر معلوم ہوتا ہے۔ اسیطرح حضرت سلطان باہو رح کے نظریات کے ساتھ عائلت اور مطابقت کی مثالیں ملتی ہیں۔ حضرت سلطان باہو رح کے عقیدتمندوں میں یہ روایت مشہور ہے کہ جب حضرت سلطان باہو رح مزار حضرت غوث بہاؤالدین زکریا رح پر چلہ کشی کر رہے تھے۔ تو اس زمانے میں انکی ملاقات حضرت شاہ عبداللطیف بھٹائی سے ہوئی۔ پشتو کے عظیم شاعر حضرت رحمان بابا رح اور حضرت شاہ عبداللطیف بھٹائی رح کی ملاقات کا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کہیں ذکر نہیں ملتا۔ تاہم شاہ جی اور انکے افکار میں انتہا درجے کی مطابقت پائی جاتی ہے۔ بلوچی کے عظیم شاعر جام درک رح پر شاہ جی کی شاعری کے اچھے خاصے اثرات ہیں۔ شاہ صاحب رح کے زمانے میں بلوچی شاعری نے ایک نیا رخ اختیار کیا۔ خوانین قلات نے بلوچی زبان کی سرپرستی کی اس عہد کی شاعری پر سندھی اور سرائیکی زبانوں کا گہرا اثر ہے۔ بے برگ و گراں ناز، شیریں فرہاد بلوچ روحانی داستانوں پر شاہ جی کے اثرات واضح نظر آتے ہیں۔ اسیطرح عسیف، شاہ عیسیٰ، حانی اور رانی اور سوہنڑا، سوریانی، کوبل جت، ابراہیم شہبانی، لشکر خان جسکانی، مست توکلی اور بہلوان فقیر کے کلام کا تفصیلی جائزہ لینے کے بعد یہ نتیجہ اخذکرنا پڑتا ہے کہ انہوں نے شاہ جی کے افکار سے استفادہ حاصل کیا۔ کشمیری زبان میں میرزا اکمل‌الدین بدخشی کے نظریات و افکار میں ہم آہنگی نظر آتی ہے۔ اسیطرح سید غلام شاہ آزاد کی نعتوں اور پرکاش بٹ کے منظوم قصائص میں شاہ جی کا اثر واضح ہے۔ براہوی ادب کے لوک گیتوں میں یعنی مودہ اور لیلی مور میں شاہ جی کا اثر نظر آتا ہے۔ ریورنڈ میٹر کی کتاب براہوی ریڈنگ بک کی جلد اول میں پرانی غزل درج ہے۔ جس کے پڑھنے سے یہ تاثر ملتا ہے کہ شاہ جی کے اثرات بلوچی ادب پر بھی نمایاں ہیں سرائیکی اور ہندکو وادئی سندھ کی قدیم ترین زبانیں ہیں۔ اور ان زبانوں میں جب عربی و فارسی آمیزش ہوئی تو سندھی زبان وجود میں آئی۔ اس لئیے سندھی، سرائیکی اور ہندکو میں یکسوئی واضح ہے۔ ہندکو کے ممتاز شعرا صاحب حق، استاد دامور، سائیں شادا، سائیں غلام دین ہزاروی، محمد دین مائیو، سخی نیماڑہ، میرزا عبدالغنی، غلام محمد گامو، نذیر احمد روا اور میاں محمد دین کی شاعری میں مطابقت و مماثلت واضح ہے۔ پوشش کی ریاست ہندزہ کوہستان قراقرم کے اونچے پہاڑ کی زبان ہے۔ یہاں کے لوک

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گیتوں میں عشق و محبت کے جذبات کا اظہار پایا جاتا ہے۔ یہاں کے لوک ادب کی وہ منظوم کہانیاں جو یہاں کے باشندوں کے اجتماعی اعمال پر مبنی ہیں انفرادی کرداروں کی عکاسی کرتی ہیں۔ ان میں مافوق‌الفطرت عناصر کا ذکر ہے۔ گو یہ کہانیاں ایسی ہیں جو حقیقی واقعات پر مبنی ہیں۔ مگر ان میں بھی شاہ صاحب کے فن قصہ گوئی کی مناسبت ملتی ہے۔ اسیطرح شینا زبان کی وہ شاعری جس میں دعا، مناجات، حمد الٰہی، مدح، نعت رسول، قصائد، نوحہ جات پر مبنی ہے ان پر شاہ جی کی حسینی سُر کا رنگ نظر آتا ہے۔ گلگت کے ممتاز شعرا محمد رضا نگر، اخند مہربان، وزیر احمد خان احمد، محمد خان اور خلیفہ ملنگ کی شاعری پر شاہ صاحب کی شاعری کے اثرات غالب ہیں۔ بلتی شعرا میں مرثیہ گو اور قصیدہ گو شعرا نے ہر دور میں نام پیدا کیا ہے۔ قصیدہ گوئی میں شعرا بلتستان کے مجروح صرف رسول پاک ص اور انکی آل مطہر ہی رہی ہیں۔ بلتی شعرا کا دور معتقد مین دور متوسطین سے مختلف ہے۔ بلتستان کے ممتاز مرثیہ گو شاعر حسین علی خان محب کے علاوہ راجہ حاتم خان حاتم، جوہر علی جوہر، اخوند سلطان علی بیگو، اسفند یارخان اسفند یار شگر، راجہ مراد علی خان مراد، اخوند محمد علی، منصور علی، اخوند حسین کومرہ کی شاعری پر شاہ عبداللطیف بھٹائی کے حسینی ڈوھیڑوں اور بیتوں کی واضح جھلک دکھائی دیتی ہے۔ وادئی چترال کے ابیات میں اتالیق محمد شکور غریب اور مولانا محمد سیر سیّر کی شاعری میں شاہ سائیں کی جھلک دکھائی دیتی ہے۔ ان احوالوں سے یہ ثابت کرنا مقصود تھا کہ وادئی سندھ کے لوگوں کا مزاج، ذہن، سوچ، فکر اور تہذیب و تمدن صدیوں سے مشترک ہے۔ شاہ عبداللطیف بھٹائی اور ان کے ہمعصر شعرا نے غافل مسلمانوں کو ایک خدا، ایک رسول، ایک قرآن اور ایک کعبہ کی طرف بلایا۔ انہیں اخوت و محبت کا پیغام اور خود شناسی کو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خدا شناسی کا بہترین ذریعہ قرار دیا۔ مختصراً اس احوال سے سائیں شاہ عبداللطیف بھٹائی۔ سائیں رحمان بابا' بلھے شاہ رح اور خواجہ فرید رح کے کلام کا جائزہ لینا ضروری ہے۔ شاہ جی فرماتے ہیں۔

کان میں بانگ الست کی پڑی جسدم صدا
قلب نے صدق و صفا سے کہہ دیا قالو بلیٰ
اور یاران وطن سے با کمال ذوق و شوق
میں فوراً عہد و پیمانِ محبت کردیا

اس قرآنی آیتہ کو لیکر بلھے شاہ رح فرماتے ہیں۔
الست بربکم پستیم بلولے۔ سب سکھیاں نے گھنگھٹ کھولے۔
قالو بلیٰ ہی یوں کر بولے۔ لا الٰہ الا اللہ۔

اسی عشق الٰہی کے موضوع پر بلھے شاہ رح فرماتے ہیں۔

ہن کیوں روندے نین نرالے
آپے اوزکھ پھاہی پالے
ہن تاں چھٹن اوکھا ہویا
چارہ نیئں بیچاری دا
سجناں دے وچھوڑے کولوں
تن دا لہو چھاڑی دا

رحمان بابا اسی موضوع پر فرماتے ہیں۔

کیا مری زندگی ہے کیا ہے سر
جبکہ دل سے ہوں طالب دلبر
زندگی جب تک ہے عالم میں
چھٹ سکے گا کبھی نہ مجھ سے یہ در
یہ اسی کی طلب کا ثمرہ ہے
خشک رہتے ہیں لب تو چشم ہے تر

ایک اور جگہ حضرت شاہ صاحب فرماتے ہیں۔

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تن تسبیح من مٹیون، دل دنبورو جن،
تندون جي طلب جون، وحدت سر وجن،
وحده لا شریک له، اهو راگ رگن،
سي ستائي سونهن، نند عبادت اُن جي.

عظیم سرائیکی شاعر حضرت خواجہ غلام فرید رح اسی موضوع پر فرماتے ہیں۔

اُٹھ فرید ستیا جھاڑو ڈے مسیت
توں سُتا رب جاگدا تیری ڈاہڈے نال پریت

پنجاب کے ممتاز صوفی شاعر بلھے شاہ رح فرماتے ہیں۔

اُٹھ جاگ گھراڑے مار نہیں
ایہہ سوں ترے درکار نہیں
اک روز جہانوں جانا ایں۔ جا قبراں وچ سمانا ایں
تیرا گوشت کیڑیاں کھانا ایں۔ کر چیتا رگ دستار نہیں
اٹھ جاگ گھراڑے مار نہیں
ترا در سانیڑے آیا اے۔ کچھ جھولی داغ رنگایا اے
کیہہ اپنا آپ ونجایا اے۔ اے غافل تینوں مسار نہیں
اٹھ جاگ گھراڑے مار نہیں

حضرت شاہ عبداللطیف بھٹائی اپنے ایک شعر میں دعوت عمل دیتے ہیں۔

پڑھیو ٹا پڑھن، کڑھن کین قلوب پر،
پاٹان ڈوھ، چڑھن، جیئن ورق ورائن وترا

حضرت سلطان باہو رح اسی موضوع پر فرماتے ہیں۔

پڑھ پڑھ حافظ کرن تکبر مُلّاں کرن وڈیائی ہُو
گلیاں دے وچ پھرن نمانے درسِ کتاباں چائی ہُو
مجھے ویکھن چنگا چوکھا پڑھن کلام سوائی ہُو
دوہیں جہانیں مٹھے باہو۔ جنہاں کھا ہدی وچ کمائی ہُو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حضرت رحمان بابا اسی موضوع پر فرماتے ہیں۔

علمیت دَ بے علمو عالمانو
کویا کیخ دَ کتابو نو پہ ذرہ جارشہ
بے عمل کہ کتاب کیبزدی پر سرتہ شو
کویا الینٹے دَ پسنبو لاندے کتاب دے

حضرت شاہ عبداللطیف بھٹائی جستجو حق پر اظہار فرماتے ہیں کہ۔

هل تہ هيکانڈي ٹئين، ويهي وجهہ مَ ويہ،
دل ہ آڻ هَر دور ٹون، ڦرڻ سنڈو ڦير،
ترٽي لهين نہ پير، پڻ راحت رڻ ہ۔

تني ٹڈي کاهہ، کانهي ويل وهڻ جي،
متان ٹئي اونداهہ، پير نہ پسين پرينءَ جو۔

(چلتے رہو اور بیٹھ کر وقت ضائع نہ کرو۔ اپنے دل میں حق کی تلاش اور جستجو کا مصمم ارادہ رکھو۔ اگر تمہیں منزل مقصود تک پہنچنے میں ناکامی ہو۔ پھر بھی حق کی جستجو کی خاطر بیباں میں بھٹکنے میں راحت ہے۔)

خواجہ فرید فرماتے ہیں۔

در درویشی گاکھڑی چلاں دنیا بھت
کبھی اٹھائی پوٹلی۔ کتھہ و نجاں گھت۔

شاہ حسین فرماتے ہیں۔

سمجھندا نڑیئے ترا ویہندا وقت وہاندا
ایہہ دنیا دو چار دہاڑے ڈیکھہ دیاں لڈجاندا
دولت دنیا مال خزانہ سنگ نہ کوئی جاندا۔
مات پتا بھائی پت نیتا نال نہ کوئی جاندا۔

رحمان بابا فرماتے ہیں۔

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خود حق موندلے نہ دے نہ جا روزہ
پہ دا مرستہ کنبے جہاں وارہ لت پت کرہ
کہے حسین فقیر نمائڑ۔ باقی نام سائیں دا رہندا

نرمی اور اخلاق کے بارے میں شاہ سائیں کا نظریہ یہ ہے۔

کین ماپندا من ہ خودیء خدا،
بن تراڑین جاہ، کڈا آھي میان ہ۔

خواجہ فرید اسی موضوع پر فرماتے ہیں۔

فریدا مینوں مار کے ونج کر۔ نیکی کرکے کٹ
بھرے خزانے رب دے جو چاہے سو لٹ

حضرت سلطان باہو فرماتے ہیں۔

جیوندیاں جے مر رہنا ہو وے تاں ویس فقیری کرئیے ہو
جے کوئی کٹے گودڑ کوڑ او ہرنگ اروڑی سیے ہو
جے کوئی کڈھے گاں جنہاں اس نوں جی جی کہیے ہو
گلہ اور ہماں جھنڈی خواری یار دے یاروں جیسے ہو
قادر دے ہتھ ڈور اسا ڈی باہو جیوں رکھتے تیوں رہے ہو

رحمان بابا فرماتے ہیں۔

تیغ داوَ سپنے محتاج دَ نرم آب دے
قرب دَ حلم ترسلہ دے تر زور

حرص کے موضوع پر شاہ سائیں فرماتے ہیں۔

گندي ۽ گراہ، جن سنیاسین سانديو،
تنھین کان اللہ، اچا آگاہون ٹیو۔

وارث شاہ اسی موضوع پر فرماتے ہیں۔

وارث حرص جہاں دی جنہاں کیتی اوہ کدی مٹرار نہ پان بندے
ترون فوج ایمان دی نس جاندی۔ جدوں حرص تے طمع زور کیتے

رحمان بابا فرماتے ہیں۔

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مور بد نشے پہ حرص بے قناعت
ائی یہ تخت داور نکہ زیب ناستہ کراہ

خواجہ فرید اسی موضوع پر فرماتے ہیں۔

فریدا دنیاں دے لالچ لگیاں مورت بھل گئی
جان سر آئی اپنے۔ سبھو وسر گئی

ان مثالوں سے واضح ہوجاتا ہے کہ شاہ سائیں اور ان کے معاصرین نے معاشرہ کو پاک صاف بنانے کیلئے نظریاتی جدوجہد کا آغاز کیا۔ انہوں نے داخلی عوامل کو فطرت کے ساتھ ہم آہنگ کیا۔ تاکہ دنیا دکھ درد سے پناہ لے سکے۔ اس احساس کے ساتھ وہ عوام کو صراطِ مستقیم سے بھی روشناس کراتے ہیں۔

دوسرے الفاظ میں شاہ سائیں کے نظریات کسی بھی طرح سے کسی بڑے مسلمان مفکر شاعر یا دانشور سے کسی بھی طرح کم نہیں۔ بلکہ وہ ہر مقام پر ممتاز و منفرد نظر آتے ہیں۔ وہ دنیائے اسلام کا عظیم ورثہ اور عالم انسانیت کے بہت بڑے محسن ہیں۔ میں نے اپنے تمام مضمون میں ہر جگہ وادیء سندھ کا نام استعمال کیا ہے۔ وہ اس لیئے کہ یہی موضوع پاکستان کا تہذیبی نام ہے اور تمدنی و قومی تشخص کیلئے اسکی تہذیب و ثقافت کو پروان چڑھانا قومی تقاضا ہے۔ ہماری قوم مسلمان ہے اور بحثیت مسلمان ہر انسان خلیفتہ اللہ ہے۔ اور اسکے اختیارات استعمال میں لاتا ہے۔ مسلمانوں کا قومی نظریہ یونیورسل اسٹیٹ سے ہم آہنگ ہے۔ تمام اسلامی ممالک کی حیثیت اسلامی معاشرہ کی اکائی کی سی ہے۔ مسلم قوم کی حیثیت میں عربی اور فارسی دو قومی زبانوں کی حیثیت رکھتی ہیں۔ چین اور اسلامی ممالک میں رابطے کی تیسری حیثیت ترکی اور چوتھی حیثیت اردو کو حاصل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ہے۔ اردو کو مختلف صوبوں اور علاقوں کے درمیان رابطے کا فریضہ ادا کرنا پڑتا ہے۔ اس رابطے کے لحاظ سے اردو کو قومی زبان کی حیثیت مل چکی ہے۔ اردو اور دیگر پاکستانی زبانوں یعنی سندھی سرائیکی پنجابی پشتو اور بلوچی جس کا ملکر اتحاد پیدا کرنا دور حاضر کی سب سے بڑی ضرورت ہے۔ ۳۰ سال گزر جانے کے باوجود حقیقی پاکستانی زبانوں کو علاقائی زبانوں اور علاقائی ادبیات سے یاد کرنا بہت بڑی زیادتی ہے۔ اردو اور دیگر ملکی زبانوں میں اشتراک پیدا کرنے سے نہ صرف اردو زبان کی قومی حیثیت مستحکم ہوگی بلکہ قومی ادبیات کا تشخص بھی ممکن ہوگا۔ مختلف علاقوں میں یکجھتی کی فضا پیدا کرنے کیلئے علاقائی ادبیات کو احساس کمتری سے نجات دلانے کیلئے ضروری ہے کہ موجودہ علاقائی ادبیات کو پاکستانی ادبیات سمجھتے ہوئے قومی ادب کا درجہ دیا جائے۔ ماہرین عمرانیات نے قومیت کے اجزاء کیلئے خاص علاقے مشترکہ زبان، مشترکہ روایات۔ مشترکہ مذہب اور خیالات کی یگانگت ضروری ہے۔ قدیم وادیٔ سندھ یا موجودہ پاکستانی قوم کی حیثیت میں ہم صدیوں سے مشترکہ افکار، مشترکہ علاقہ، مشترکہ نظریات اور مشترکہ تمدن رکھنے والی قوم ہیں۔ ہماری پاکستانی زبانوں کی حیثیت مختلف کنبوں کے نچوڑ کی سی ہے۔

شاہ عبداللطیف بھٹائی اور ان کے معاصرین کی شاعری کے تقابلی جائزے سے اصولی اور نظریاتی سطح پر پاکستانی نظریہ قومیت زیادہ مستحکم ہوگا۔ اس سے عوام میں فکری یگانگت اور اتحاد کے جذبات کو فروغ ملے گا۔ اور وہ ملکی سالمیت و استحکام کیلئے برابر کوشاں رہیں گے۔ حضرت شاہ عبداللطیف بھٹائی کی یاد میں اگر صوبہ سندھ میں تقاریب منائی گئی تو تو اس سے صوبائی و علاقائی عصبیت بڑھے گی۔ لہذا ملی و قومی عظمت رکھنے والے عظیم شاعر کی یاد ملکی سطح پر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پھر بین‌الاسلامی سطح اور پھر عالمی سطح پر منائی جائے۔ میں آج کے اس عظیم اجتماع میں اپنے علاقے کے دانشوروں کی طرف سے حقیر تحفہ لے کر پیش ہوا ہوں۔ اور وہ تحفہ یہ ہے کہ سرائیکی دانشوروں کی ایک کمیٹی نے فیصلہ کیا ہے کہ آئندہ سال تک حضرت شاہ عبداللطیف بھٹائی کے رسالہ کا مکمل ترجمہ سرائیکی زبان میں کیا جائے گا اور پھر اسکی طباعت و اشاعت کا انتظام بھی کیا جائے گا۔

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پریشان خٹک
ڈئریکٹر نیشنل سینٹر پشاور

وہ بندہ صحرائی

اس عظیم محفل میں شرکت میرے لئے فخر کی بات ہے۔ اسے میں آپ کی دانش ورانہ مہمان نوازی سمجھتا ہوں۔ اور مہمان نوازی قبول نہ کرنا ہمارے ہاں سب سے بڑی گستاخی ہے۔ اس توجہ اور اس اعزاز کے لئے میرا شکریہ قبول فرمائیں۔

شومیء قسمت سے میں سندھی زبان نہیں جانتا۔ اور اس محفل میں شرکت نے محرومی کا یہ احساس اور بھی شدید کر دیا ہے۔ اچھا ترجمہ شاید شعر کا مقصد دوسری زبان تک پہنچانے میں کامیاب ہوسکے، مگر مقصد ہی تو سب کچھ نہیں ہوتا۔ عطر گلاب میں بے شک گلاب کی خوشبو تو موجود ہوتی ہے، پر وہ بات کہاں جو چٹکتی کلی کی پہلی مہک میں ہوتی ہے۔ میری بدقسمتی ہے کہ میں سندھی زبان نہیں جانتا۔ لیکن اسکے باوجود میں شاہ عبداللطیف بھٹائی کی زبان جانتا ہوں۔ وہ بندہ صحرائی تھے اور میں بندہ کہستانی ہوں۔ انکی زبان سندھی تو نہیں۔ وہ تو تپتی ریت اور جھلستے پتھروں کی زبان میں بات کرتے ہیں، جلتے دلوں اور سسکتی روحوں کی بولی بولتے ہیں، یا پھر برستے بادلوں اور مہکتے پھولوں کی ترجمانی کرتے ہیں۔ یہ وہ زبان ہے جسکو سمجھنے کے لئے الفاظ کی ضرورت نہیں، اس دل کی ضرورت ہے جسکی آغوش میں صحرا کی بے کران وسعتیں سمٹ آئی ہوں۔

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاہ عبداللطیف بھٹائی پر ہماری نشستوں میں بڑے قیمتی اور بہت محققانہ مقالے پڑھے گئے اور پڑھے جارہے ہیں۔ میں دانشوروں کی اس محفل میں کوئی دعویٰ لیکر نہیں آیا البتہ ایک احساس لیکر آیا ہوں۔

جب اکثر صوفیائے کرام کے آثار یا اشعار پڑھتا ہوں تو یوں محسوس ہوتا ہے جیسے کسی دوسری دنیا کے لوگ مجبوراً میری زبان میں بات کرتے ہوں۔ صرف اسلئے کہ میں انکی زبان نہیں جانتا، انکے احساسات میں ایک اجنبیت سی ہوتی ہے، جسکو الفاظ اپنی گرفت میں نہیں لے سکتے۔ وہ کبھی تشبیہہ کا سہارا لیتے ہیں، کبھی تمثیل کا۔ اور کبھی جھنجھلاکر چیخ اٹھتے ہیں "خاک بر فرق من و تمثیل من"۔ مگر وہ مجھ سے میرے وطن کی، میرے کھیتوں کی، میرے گھر کی، میری دنیا کی بات نہیں کرتے۔ جیسے یہ دنیا ان کے لئے ایک کہا ہوا قصہ ہو جسکو دہرانا گناہ بے لذت ہے۔

شاہ صاحب ایسے نہیں ہیں۔ انکو اس مٹی سے، اس صحرا سے، اس وطن سے، ان لوگوں سے کوئی دور کی محبت نہیں، آپس کا ساتھ ہے۔ وہ اس دنیا سے گذر نہیں رہے ہیں، اس کے ساتھ چل رہے ہیں۔ وہ ماروی کی زبانی کہتے ہیں: "میں پردیس میں مرجاوں تو میری مٹی بیابانوں میں بستے ہوئے غریب رشتہ داروں کے ساتھ ملانا۔ اور میری میّت کو آبائی وطن کے باڑوں سے دھواں دینا"۔ اس لئے کہ وہ اس دیس اور پردیس کی دنیا میں رہتے ہیں۔ انکو موسم آنے پر "موسیقی کی آوازیں" سنائی دیتی ہیں۔ اسلئے کہ انکو اُلوہی نغموں نے ان نغمات سے مستغنی نہیں کیا۔

وہ فرماتے ہیں "معرفت حقیقی کے بہت سے راستے ہیں۔ کوئی بھی راہ اس کا مشاہدہ کراسکتی ہے۔" میں سمجھتا ہوں انہوں نے حب الوطنی کے راستے معرفت حقیقی حاصل کی ہے۔ انہوں نے انسانوں سے محبت کر کے اپنے محبوب کو حاصل کیا ہے۔

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

میرے دوستو! ان کا تو محبوب جب خرامان چلتا ہے تو "زمین" بسم اللہ پکارتی ہے' آسمان مرحبا نہیں کہتا۔ "راستہ" بوسہ زن ہوتا ہے، ہوائیں بوسہ نہیں لیتیں۔ حالانکہ اس کا محبوب وہی ہے جو زمین' آسمان ہر چیز میں اور ہر جگہ جلوہ نما ہے۔ یہ محبوب کی تعریف نہیں' زمین سے اظہار محبت ہے۔ خرام نازکی ستائش نہیں' راستے کی "قدرشناسی" ہے۔

شاہ صاحب کو صحرا کی وسعتوں نے محبت کی ہمہ گیری سے آشنا کیا ہے۔ وہ جانتے ہیں کہ آگ سے تپش حاصل کرنے میں آفتاب کی سبکی نہیں ہوتی۔ کرنوں کی روشنی سمیٹنے سے چاند کا حسن کم نہیں پڑجاتا۔ اور کائنات سے محبت اللہ کی محبت کم نہیں کرتی۔ ان کے اشعار میں اور انکے دل میں مقامی تہذیب کی پزیرائی رچی ہوئی ہے۔ مگر وہ جانتے ہیں اس کے باوجود بھی وہ اللہ کے رنگ میں رنگے ہوئے ہیں جس سے بہتر کوئی رنگ نہیں۔ "یہ" اور "وہ" کا تصادم تنگ نظری ہے' جیسے "میں" اور "تو" کا فرق کوتہ نظری۔ وہ بے شک ہر چیز میں محبوب کا جلوہ دیکھنا چاہتے ہیں کہ یہی وحدت الوجود ہے۔ لیکن وہ اس چیز کو بھی دیکھنا چاہتے ہیں جس میں محبوب کا جلوہ ہے۔ آخر اپنی نگاہوں کو اتنا محدود کیوں رکھیں؟ وحدت الوجود شاہ صاحب کا محبوب موضوع ہے۔ مگر انکی خصوصیت "وحدت" پر نظر نہیں' "وحدت" کی رنگارنگی سے ہمہ گیر ہم آہنگی ہے۔

میں اس فلسفہ کی گہرائیوں میں جانا نہیں چاہتا۔ جیسے میں نے عرض کیا' یہ نہ کوئی فلسفیانہ تجزیہ ہے نہ منطقی تحلیل' نہ تنقید نہ تشریح' یہ تو ایک احساس ہے۔ بس اتنا ہے کہ صحرا کے باسی سراب سے دھوکا نہیں کھاتے۔

میں ایک بار پھر نہایت خلوص سے آپ سب حضرات کا شکریہ ادا کرتا ہوں۔

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آفاق صدیقي

شاہ لطیف اور عصر حاضر

شاہ عبداللطیف بھٹائی اور عصر حاضر کے موضوع پر یہ اجمالی تحریر محض ایک اشاریے کی حیثیت رکھتی ہے اور یہ اشاریہ بھی 'شاہ جو رسالو' کے گنجینۂ معنی کی صرف ان جھلکیوں تک محدود ہے جو عصر حاضر کی فکری تجلیوں سے آنکھ ملانے کی بھرپور صلاحیت رکھتی ہیں۔

شاہ صاحب کا حیات آموز کلام اپنی دل آویز فنکارانہ تاثرات اور ہمہ گیر ثقافتی جاذبیت کی بنا پر انکي زندگی میں ہی قبول عام کے اس درجے پر پہنچا کہ عوام و خواص کے دلوں کی دھڑکنوں میں جذب ہوکر روح کی گہرائیوں میں اتر گیا۔

سچی اور اچھی شاعری کا اس سے بڑھ کر اور کیا اعجاز ہوگا کہ 'شاہ جو رسالو' سندھی زبان و ادب کا عظیم شاہکار اور ایک عدیم‌المثال آفاقی شاعر کا سدا بہار پیغام فکر و عمل ثابت ہوا۔

پچھلے دو ڈھائی سو سال کے عرصے میں دنیا کی کئی زبانوں کے ممتاز، اہل قلم نے شاہ کی شخصیت اور شاعري پر بہت کچھ لکھا ہے جس سے بحیثیت مجموعی یہ اندازہ ہوجاتا ہے کہ شاہ صاحب کے پیام و کلام میں زندگی کا جو تصوّر اور انسانیت کا جو آدرش موجود ہے وہ کافی حد تک عصر حاضر کے جیتے جاگتے انسانوں کی رہنمائی بھی بڑی عمدگی سے کرسکتا ہے۔

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بیشک آج کا زمانہ، شاہ بھٹائی کے زمانے سے مختلف ہے۔ سائنسی ایجادات کی بھرمار، مشینی زندگی کی ہولناک رفتار، مادی وسائل کی پیکار اور نت نئے مسائل کے یلغار پورے عالمِ انسانیت کو اپنی لپیٹ میں لئے ہوئے ہے۔

تسلیم کہ تہذیبی، ثقافتی اور تمدنی شاہراہوں پر زندگی کا کارواں بہت آگے بڑھ چکا ہے لیکن اس حیرت انگیز پیش رفت اور مادی ترقی و عروج کے باوجود کیا یہ حقیقت نہیں کہ دنیا کے بیشمار انسان آج بھی حیوانی سطح پر زندگی بسر کر رہے ہیں۔ کیا دنیا سے ظلم و ستم، لوٹ کھسوٹ، جبر و تشدد، منافقت و ریاکاری، تنگ نظری و تعصب، حق تلفی و حق سلبی، ابتذال و استحصال، قتل و غارتگری، فتنہ انگیزی و خون ریزی اور ایسی ہی دوسری تمام لعنتوں کا خاتمہ ہوگیا ہے۔ اگر ایسا نہیں ہوا اور یقیناً نہیں ہوا ہے تو 'شاہ جو رسالو' کی وہ اہمیت و افادیت کیسے کم ہو سکتی ہے جسکا انحصار حُسن، صداقت اور محبت کی انسانیت نواز قدروں پر ہے۔ شاہ کے مسلک میں انہیں قدروں کا مجموعی نام خدا ہے انہیں کا شعور و وجدان مرتبۂ رسالت اور انہیں قدروں سے انسانیت کے تمام رشتے ناتے منسلک ہیں۔

شاہ نے رنگ و نسل، ذات پات، کنبہ و قبیلہ اور بندہ و آقا کے تمام غیر فطری امتیازات سے بالاتر ہوکر ان قدروں کو اپنی شخصیت اور شاعری میں سمویا پھر یہی آفاقی قدریں ان کے کلام میں اعلیٰ ترین سنجیدگی اور بصیرت افروز جذب و کیف کی ایسی پرکشش معنویت میں اجاگر ہوئیں کہ رہتی دنیا تک اسکی اثر آفرینی عالم انسانیت کو امن و آشتی، عدل و انصاف، ہمت و استقلال، اخوت و مساوات، خلوص و محبت اور شرافت کا درس دیتی رہے گی۔

شاہ لطیف جہاں ایک طرف اہل سندہ کی فلاح و بہبود اور مسرت و شادمانی کے تمنائی ہیں وہاں پورے عالمِ انسانیت کو بھی شاد و آباد دیکھنا چاہتے ہیں۔

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سائينءِ سدائين، ڪرين مٿي سنڌ سڪار،
دوست تون دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين.

دنیا میں ہر قسم کے لوگ پائے جاتے ہیں انمیں ظالم بھی ہیں مظوم بھی، رہزن بھی ہیں رہبر بھی، شریف بھی ہیں اور کمینے بھی، غریب بھی ہیں اور امیر بھی لیکن 'شاہ جو رسالو' کے ابیات یہ گواہی دیتے ہیں کہ بھٹ دھنی کی تمام تر ہمدردیاں مظلوم، پسماندہ اور بے سروساماں افراد کے ساتھ رہیں۔ ظالم کو ظالم کہنا اور بھر طور ظلم کی کھلی مخالفت کرنا، جابر کو جابر سمجھنا اور بھر حال جبر و تشدد کی مذمت کرنا، حرص و ہوس کے پجاریوں، گندم نما جو فروشوں، ذخیرہ اندوزی اور چور بازاری کرنے والے زر پرستوں، مذہبی بھروپیوں اور درندہ صفت ریاکاروں کی ظالمانہ حرکات کو رد کرنا شاہ صاحب کی جرأت کردار کا نمایاں ترین پہلو ہے۔

'شاہ جو رسالو' کے سُر آسا، سُر بلاول، سُر سری راگ، سُر ڈھر، سُر سارنگ، سر مارئی، سر گھاتو اور کئی دوسرے سُروں میں مظلوموں کی بھرپور طرفداری اور ظالموں کی بے باکانہ مخالفت کے رجحانات مثالی حیثیت رکھتے ہیں۔

سُر آسا میں شاہ صاحب فرماتے ہیں کہ "اے نادان صرف کلمہ پڑھنے سے ایمان پختہ نہیں ہوتا۔ تجھے حق پرستی کی پہچان کیا ہو کہ تیرا دل تو صنم تراش آذر کی طرح ہے تو نے اپنے سر کو جھکا تو لیا مگر تیرے دل میں شیطان موجود ہے۔"

"بظاہر تیری صورت کلیم جیسی اور چہرہ آئینے سے بھی روشن تر ہے مگر قلب میں کدورت بھری ہوئی ہے ناممکن ہے کہ ایسے ظالم کے دل میں راز محرمیت کی کوئی جھلک نظر آئے۔

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سُر بلاول میں شاہ صاحب ان مفسدوں کے خلاف آواز اٹھاتے ہیں جو اپنے جارحانہ مفادات کے لئے بیرونی حملہ آوروں کو دعوت دے کر وطن کے امن و امان کو تباہ و برباد کرتے ہیں۔ ساتھ ہی امن پسندی اور صلح جوئی کی ترغیب دیتے ہوئے ایسے جانبازوں کو خراج تحسین ادا کرتے ہیں جو مظلوموں کے حقوق کی بجا آوری کے لئے ظالموں کا ڈٹ کر مقابلہ کرتے ہیں۔ ایسے جری ہمت سپوت میدان کارزار میں دشمنوں کے بڑے سے بڑے لشکر کو بھی پسپا کر کے مظلوموں کی حفاظت و حمایت کا حق ادا کرتے ہیں۔

شاہ صاحب ایک جگہ حق و باطل کی معرکہ آرائی کا ذکر کرتے ہوئے فرماتے ہیں کہ "جب علاوالدین ہاتھی پر سوار ہوکر اپنے بھاری لشکر کے ساتھ بھنبھور پر حملہ آور ہوا تو ہر طرف کتنا خوف و ہراس تھا۔ کس کو اس حملے کی تاب تھی مگر وہ جری سردار (ابڑو) جس نے مظلوموں کی حفاظت کے لئے تلوار کھینچی اور حشر ساماں میدان جنگ میں دشمنوں سے برسر پیکار ہو گیا۔"

سُر سری راگ میں شاہ کا سیاسی شعور ان فرنگیوں کی استحصالی چرہ دستوں پر کڑی نظر رکھتا ہے جو تاجروں کا روپ دھار کر سندھ میں آئے اور پھر رفتہ رفتہ زندگی کے تمام وسائل پر غاصبانہ قبضہ کر کے بیٹھ گئے، شاہ صاحب انکی لوٹ کھسوٹ کو شدت سے محسوس کرتے ہوئے پکار اٹھتے ہیں کہ "ہمارے بے حس ناخداؤں کو یہ کیا ہوا ہے جو بھیس بدل کر آنے والے فرنگیوں سے غافل ہیں۔ ہے ملاحوں میں کوئی ایسا ملاح جو ان کی یورش وزدانہ کو روکے۔"

شاہ لطیف نے اہل مغرب کی ظالمانہ استحصالی قوتوں کے خطرات کو بھانپتے ہوئے اپنے ہموطنوں کو سمجھایا:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خبر بھی ہے تمھیں کشتی نشینو!
کہ ہر سو یورش سوج بلا ہے
بھرا ناحق پرایا مال اس میں
وہی آخر مصیبت بن گیا ہے
یہ کشتی کا کنارے سے بھٹکنا
تمھارے خواب غفلت کی سزا ہے

پھر اس خواب غفلت سے چونکانے کے لئے نغمۂ بیداری سناتے ہیں۔

خبردار اے بہادر ناخداؤ!
کہ پھر طوفان کی زد میں ہے بندر
پھنسا ہے ایسے چکر میں کنارا
کہ جیسے چھاجھ ہو مٹکے کے اندر

سُر مارئی میں شاہ صاحب ظلم و تشدد کے بندھنوں میں جکڑی ہوئی مارئی کی زبان سے صدائے احتجاج بلند کرتے ہوئے روح عصر کو اس طرح بے نقاب کرتے ہیں۔

"اے سومرہ سردار! تونے ناحق مجھے قید کیا ہے۔ میرے درد آشنا مارو تو تھر میں ہیں اور میں تیرے بام و در میں اسیر ہوں۔ خدا جانے وہ دن کب آئے گا جب میں اپنے اہل وطن سے جا ملوں گی۔"

"اے عمر! مجھے اجازت دے کہ میں اپنے پیاروں کے پاس جاؤں۔ میرے تن پر یہی لباس ہو جسے میں تھر سے پہن کر آئی تھی۔ چاہے اس میں لاکھ پیوند کیوں نہ لگ جائیں پھر بھی اسے دیکھ کر نہ شرماؤں۔ میرے یہ الجھے الجھے خاک آلودہ پریشان بال ایسے ہی اچھے لگتے ہیں۔ میں یہاں رہ کر ان میں تیل ڈالوں اور نہ انھیں سلجھاؤں۔ چاہے کتنے ہی دکھ دردکیوں نہ جھیلوں میری پاکدامنی پر کوئی حرف نہ آئے۔ جب تک پیارے مارو مجھ سے دور ہیں میں اسی روش پر قائم رہوں اور جب اس محل سے چھوٹ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کر اپنے وطن کا رخ کروں تو تھر کی ان وادیوں میں جاؤں جہاں میرے پیارے اپنی بھیڑ بکریوں کے ساتھ رہتے ہیں۔"

"میرے ہموطن برسات کے پانی سے پیاس بجھاتے ہیں۔ کھردری اون کا لباس پہنتے ہیں درختوں کے گھنیرے جھنڈ ان کی چوپال ہیں۔ وہ مٹی کے پیالوں میں راہگیروں کو بھی چھاچھ پلاتے ہیں مگر اے عمر! تیرے ظلم نے ان سب کے سینے چاک کردیے ہیں۔ یہ جو تیرے محل میں عید سی ہے اسے میں اپنے لئے ماتم بیچارگی سمجھتی ہوں۔ تجھے ان ماروں کی کیا خبر جن کی ہر خوشی تونے چھین لی ہے۔"

در حقیقت شاہ کی مارئی آج بھی روح عصر کی علامت ہے جو ایک طرف ان باطل پرست سامراجی قوتوں کو للکارتی ہے جو خود غرضانہ اور مذموم مقاصد کیلئے بیشمار انسانوں کے حقوق پر ڈاکہ ڈالتی ہیں۔ دوسری طرف یہ علامت خیرکثیر کے ان اجالوں سے اپنے ازلی و ابدی رشتے کا اظہار کرتی ہے جو حسن' صداقت اور محبت کی سدا بہار قدروں کے آئینہ دار ہیں۔

شاہ صاحب اس حقیقت سے پوری طرح آشنا ہیں کہ دنیا میں اچھے لوگ بھی ہیں اور برے بھی اس فرق و امتیاز کی وضاحت کرتے ہوئے فرماتے ہیں۔

ماڻهو سڀ نه، سهڻا، پکي سڀ نه هنج،
ڪنهن ڪنهن ماڻهو منجهه، اچي بوءِ بهار جي.

یعنی سب آدمی اچھے نہیں' جس طرح سارے پرندے ہنس نہیں کہلاتے۔ کسی کسی کے وجود ہی سے بہار کی خوشبو آتی ہے لیکن وہ اس بوئے بہار کو عالم انسانیت کی میراث سمجھتے ہوئے یہ درس بھی دیتے ہیں کہ:

ذات نہ آهي ذات، جو وهي سو لهي

یعنی اس جوہر حقیقی کیلئے ذات پات' رنگ و نسل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اور کنبہ و قبیلہ کی تخصیص نہیں اسکی نشو و نما کا راز تو جہد پیہم میں پوشیدہ ہے۔ اندھیروں کے خلاف روشنی کی، خزاں کے خلاف بہار کی، ظلم و ستم کے خلاف عدل و انصاف کی اور قتل و غارتگری کے خلاف امن و آشتی کی یہ جد و جہد آج بھی جاری ہے اور کل بھی جاری رہے گی۔

شاہ صاحب حیات و کائنات کے تسلسل میں ایسی جہد البقا کے قائل ہیں جس میں حُسن ہی حُسن ہو اور یہ حُسن و جمال بھی صداقت و محبت کی رعنائیوں کا مرقع ہو۔ بلند، الوالعزمی، ثابت قدمی، مستقل مزاجی، سخت کوشی، ایثار پسندی، حق شناسی، وسیع النظری، کشادہ قلبی، خوش اخلاقی، نیک اطواری اور جسمانی و روحانی پاکیزگی ان کے کلام میں روح رواں کی طرح رچی بسی ہے۔ یہی وہ خوبی ہے جسکی بنیاد پر 'شاہ جو رسالو' عصر حاضر میں بھی ایک کیمیا کی حیثیت رکھتا ہے جو ہمارے قلب و نظر میں کھرے سونے کی تب و تاب پیدا کر سکتا ہے۔

اپنے لب و لہجے کی بے ساختگی، ترنم کی شیرینی و سادگی اور دلوں میں اترجانے والی گہری معنویت کے اعتبار سے شاہ کا کلام عالم انسانیت کا ایسا قابل قدر تہذیبی و ثقافتی ورثہ ہے جس کی اہمیت و افادیت سے روگردانی کرنا روشن آفتاب کو جھٹلانا ہے۔

---

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مولانا نور احمد فریدی
ایڈیٹر سرائیکی ادب ملتان

شاہ لطیف اور خواجہ فرید

سندھ کی وادی میں دو صوفی کلام شاعر اور عارف ایسے گذرے ہیں جن کے افکار و نظریات میں غیر معمولی ہم آہنگی پائی جاتی ہے: ایک شاہ عبداللطیف بھٹائی رحہ ہیں' اور دوسرے خواجہ فرید رحہ۔

بہت کم لوگوں کو علم ہوگا کہ شاہ لطیف کی طرح خواجہ فرید بھی سندھی بزرگ تھے۔ ان کے آباء کرام جہانگیر کے زمانے میں ٹھٹھہ سے ملتان منتقل ہو گئے تھے۔ انہوں نے کوٹ مٹھن میں بہت بڑی اسلامی درس گاہ کی بنیاد رکھی۔ ایک روایت کے مطابق اس مدرسہ میں اتنے طلبہ تعلیم پاتے تھے کہ خواجہ صاحب کے زمانے میں مدرسہ کے مطبخ میں روزانہ ساڑھے بارہ من آٹا پکتا تھا۔ بڑے بڑے نواب اور تمندار خواجہ صاحب کے مرید تھے۔ روزانہ ہزاروں روپے نذر و نیاز کے طور پر وصول ہوتے تھے۔ مگر حضور یہ تمام رقم مسکینوں اور درویشوں پر خرچ کرتے تھے۔ حضرت نے اپنی زندگی میں اسی لاکھ روپے فقراء اور مساکین میں تقسیم کئے۔ مگر جب آپ کا انتقال ہوا تو ورثہ میں آپ کے صاحب مسجاب کو صرف ایک چوبی تسبیح' ایک مستعمل ٹوپی اور قمیص ملی۔

شاعری

شاہ لطیف رحہ اور خواجہ فرید رحہ اُس دور میں پیدا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ہوئے تھے جب اس ملک پر عربی اور فارسی کا رواج تھا۔ اگرچہ یہ بزرگوار ان مروجہ زبانوں پر عبور کامل رکھتے تھے مگر عام شعراء کے روش کے خلاف انہوں نے اپنی علاقائی زبانوں کو جذبات کے اظہار کا ذریعہ بنایا اور ان کو اس قدر فروغ بخشا کہ ان کا شمار دنیا کی اعلیٰ زبانوں میں ہونے لگا۔

شاہ لطیف رحم نے ہندی ٹھمری کی طرز پر وائی لکھی جسے موجودہ سندھی میں کافی سے موسوم کیا جاتا ہے۔ خواجہ صاحب نے بھی سی حرفی اور ڈوہروں کی بجائے کافی کو اپنایا۔ اگر اِن کے کلام کا جائزہ لیا جائے تو معلوم ہوگا کہ انہوں نے سنگیت کی تمام رمزوں اور لے تال کی تمام خوبیوں سے استفادہ کیا ہے۔ اکثر کافیوں میں الفاظ کے تکرار سے ایسی ہم صوتی اور ہم آہنگی پیدا کی ہے کہ ہوا اور پانی کی لہریں اپنے نغمے بھول جائیں۔ ہر وائی اور کافی کا اپنا اپنا رنگ ہے، کسی میں منظر نگاری اور تصویر کشی ہے، کسی میں فراق کی آگ کے شعلے ہیں، کسی میں وصال کی کیف اور مستی ہے، کسی میں عشق کی جوت کا نُور ہے، کسی میں ساون اور میگھ ملہاروں کی خنک ہوائیں اور بہاریں ہیں، کسی میں تصوف کی رفعت کے آسمان ہیں، کسی میں علم و عرفان کی بارش و برکھا ہے، مگر راگ اور سنگیت سے کوئی خالی نہیں۔ ان کافیوں سے موسیقیت کے پرجوش چشمے اُبل اُبل کر نکل رہے ہیں۔ یہی وجہ ہے کہ بڑے بڑے راگی اور سنگیت کے ماہر ممتاز موسیقار او بلند پایہ قوال شاہ لطیف اور خواجہ صاحب کے کلام کو اپنی خوش الحانی کے لئے اعجاز اور جادو سمجھتے ہیں۔ (۱)

---

(۱) اخذ و اقتباس از "دیوانِ فرید" جلد اول ص ۵۸۔

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

افکار و نظریات

شاہ لطیف اور خواجہ صاحب دونوں کا مسلک ایک ہے اور انہوں نے پوری قوت سے مسلک "ہم اوست" کی تبلیغ فرمائی ہے۔ شاہ کا ارشاد ہے ع۔

وحدت مان ڪثرت ٿي،
ڪثرت وحدت ڪل.

یعنی ذات باری تعالیٰ فردیت میں کامل ہے۔ کثرت اس کے مظاہر ہیں۔

ایک اور جگہ آپ نے اس دقیق مسئلہ کو اس طرح سے سمجھانے کی کوشش کی ہے:

پڑاڏو سو سڏ، ور وائيءَ جو جي لهين،
هُئا اڳهه گڏ، ٻڏڻ ۾ ٻه ٽيا.

صدائے بازگشت اصل میں ایک ہی چیز ہے لیکن ظاہری طور پر سننے میں دو معلوم ہوتی ہیں۔

ایک اور مقام پر فرماتے ہیں: معرفت حقیقی حاصل کرنے کے لئے بہت سے راستے ہیں۔ کوئی بھی راہ اسکا مشاہدہ کراسکتی ہے۔ ایک قصر ہے جس کے لاکھوں دروازے اور ہزاروں کھڑکیاں ہیں۔ جدہر دیکھتا ہوں اُدھر اُس کا ہی جلوہ نظر آتا ہے۔ خواجہ صاحب بھی ذات باری تعالیٰ کی فردیت کے قائل ہیں اور کثرت کو غیر اعتباری اور غیر حقیقی جانتے ہیں۔ اس لئے ارشاد ہوتا ہے:

سونهڙي يار پنل دا، هر جا عين ظهور۔
هر جا ذات بنل جي، عاشق چاڻ يقين.

ایک اور جگہ فرماتے ہیں:

سمجھ سبن لئے غیر نہ جانے۔ سمجھ صورت ہے عین ظہور۔

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مسئلہ وحدت الوجود سے متعلق عارفین کے درمیان صرف نقطہائے نگاہ اور مختلف تجلیات کا فرق ہے۔ لیکن عوام میں جو غلط فہمی ہے وہ لاعلمی اور ذات باری تعالیٰ کے صحیح تصور نہ جاننے کی وجہ سے ہے۔ یہ حقیقت مسلم ہے کہ ذات باری تعالیٰ ہر لحاظ سے لا محدود، لا تنہا اور بے پایاں ہے، اس لئے ہر جگہ موجود ہے۔ اگر یہ کہا جائے کہ کائنات کی اشیاء میں نہیں ہے باقی ہر جگہ ہے، تب بھی محدود ہونا لازم آتا ہے۔ اس لئے ذات کائنات پر حاوی اور مشتمل ہے۔

دوسرا ثبوت یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ ذات و صفات میں لا شریک ہے۔ وجود بھی ایک صفت ہے۔ لہذا وجود میں کوئی کیوں اس کا شریک ہو؟ اس سے ظاہر ہے کہ جو اشیاء کا وجود ہے وہ بھی غیر نہیں، ورنہ شرک لازم آتا ہے۔ لہذا ہمارے عرفاء کا موقف یہ ہے کہ ذات باری تعالیٰ کے سوا ہر چیز حادث ہے اس لئے غیر بھی ہے۔ اولیائے کاملین اکثر آئینہ اور عکس کی مثال دیتے ہیں۔ آئینہ میں جو عکس ہے وہ زید کا عین بھی ہے اور غیر بھی۔ عین اس لحاظ سے کہ چہرے پر تی ڈالنے سے عکس میں بھی عین نظر آتا ہے۔ غیر اس لئے کہ شیشہ ٹوٹنے سے عکس گم ہو جاتا ہے۔ لیکن زید کا چہرہ نہ ٹوٹتا ہے نہ گم ہوتا ہے۔ صرف نقطہ نگاہ کا فرق ہے۔

حسن و عشق

جمالیاتی حس کم و بیشتر مومن کے دل میں یوم الست سے چلی آئی ہے۔ محبوب ازل جب اپنے بندہ پر مہربان ہوتا ہے تو اس پر کشف والوں کی نوعیت شروع ہو جاتی ہے لیکن جب وہ وجود مطلق ہدا دے تو پھر کس کی مجال ہے کہ اسے ایک آنکھ اٹھا کر بھی دیکھ سکے۔ اسکی

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

طرف سے مکرر سہ کرر اس امر کا اظہار ہونے لگتا ہے۔ کہ ہم تک کسی کی رسائی نہیں ہوسکتی۔ اسی شانِ جلال سے عشاق کی جان جاتی ہے اور بڑے بڑے اہل اللہ کی چیخیں نکل جاتی ہیں۔ چنانچہ شاہ لطیف اور خواجہ صاحب پر بھی انہی کیفیات کا نزول ہوتا رہتا تھا۔ اس وقت ولدوات قلبی کے اظہار کے لئے انہوں نے مروجہ عشقیہ داستانوں کا سہارا لیا اور ان کے درد میں اپنا درد بیان کیا۔

شاہ لطیف نے عمر ماروي، سسئی پنوں، مومل رانو اور لیلا چنیسر کی داستانِ عشق کو اپنے دکھ درد کے اظہار کے لیئے منتخب کیا۔ وہ مرد کے معاشقے کی صورت میں اپنے دکھ درد کا اظہار کر سکتے تھے۔ لیکن مرد کے مقابلے میں ان دنون بزرگوں نے عورت کے کردار کو ترجیح دی۔ اس لئے کہ عورت مرد سے بڑھ کر عشق و عاشقی کے جذبات کی امین ہے۔ خواجہ صاحب نے اپنے آپ کو عورت پاکر ذات مطلق کو رانجھے سے موسوم کیا ہے۔ چنانچہ ہیر کی گوہر فشاں ہوتے ہیں۔

ہُن میں رانجھن ہوتی
ایسا فرق نہ کوئی

چاک مہنیدا من نوں بھانوان
بھُل گیا سارا راج بمانہ

گھولاں سیج تے تول وہانہ
بیٹ دی ریت سوہاندی ہے

گائیں ویچ تے منجھیاں لسیاں
نیں چنرن تے جھوک نیاں

ہیر بلی نال سو ہسیاں
جوڑھا چاک سڈ منڈے

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جـــاں جـــاں کئیں رنـگ سیندی
جنڈی صدقـــے گھولـــے تھیندی
پـــاہ ہنباہ تـــے دھـــوڑ مہیندی
ڈسـدا نـــور اکـــھیـں دے

سسی کے درد میں اپنا درد اس طرح بیان کرتے ہیں۔

سانـوں مینگـھ ملہاراں، ترس پووی پنل آ موڑ مہاراں
ہنجڑوں ہاراں واٹ نہاراں، بھیٹی کانگـــ اوڈاراں
تـوں بن کیچ شہر دا والـی، اوکھی عمر گذاراں

سندھی کے مجدد شاہ صاحب نے جس زبان کو اپنے جذبات کے اظہار کیلئے پسند کیا ہے۔ وہ سرائکی ہے کلہوڑوں کی محلاتی زبان سرائکی تھی۔ اس لئے عوام میں بھی خاص مقبول تھی۔ شاہ جو رسالو میں "ہیمر رانجھا" میں ایسی چند ابیات ملتے ہیں۔ جس میں انہوں نے ہیر کے کردار کو اپنے واردات کا اظہار کیا ہے' فرماتے ہیں۔

تن وی ٹکڑے من وي ٹکڑے، جـوں درزی دیاں لیراں
انہاں لیراں دی گل کفنی پا کے، انسان تنگـ فقیـراں
میں جھیاں سینوں ہور نہ رانجھا، میـں جیہاں لکھ ہیراں
داغ درونی' سوز مـــاہـی دا، گھین قـــبر وچ وسـاں
کھیڑے دی میں مول نہ ہوساں، جسے دوت دوزخ سڑساں
منکر تـــے نکیر دے اگـوں، حرف ہکو میں پڑہساں
شـــاہ رانجھا مینوں آن مـلاؤ، جیویں شاہ آکھیا تیون کرساں
رخصت باجھوں شاہ رانجھن دے، میں جنت مول نہ وڑساں

مثالی انسان

دوسرے صوفی کـلام شعراء کی طرح خواجہ صاحب اور شاہ لطیف کے ہاں بھی ایـک مثالی انسان ملتا ہے اس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کے کمالات کے آگے دنیا کا کوئی بڑے سے بڑا انسان نہیں ٹھہر سکتا۔ خواجہ صاحب نے اس مثالی انسان کو قلندر کا باعظمت نام دیا ہے۔ ارشاد ہوتا ہے۔

آہن قلندر روز و شب، پنھجی خودی میں خود غرق
حاجت نہ صوم صلوات دی، خواہش نہ حج زکوات دی
چاہت نہ ذات صفات دی، ہک شان وحدت جی ورک
نہ طلب ملک تے مال دي، نہ غرض جاہ و جلال دي

مستی خدائی خیال دی
پووے نہ آدم جیے تے تک

تونے جو دریا نوش ھن، پُر جوش تھی خاموش ھن
اسرار دے سر پوش ھن، مامت رھن مارن نہ بک

ایک اور جگہ فرماتے ہیں۔

جیں رمز راول جی بجھی، تن کھے مشاہدہ رات دن
دل وسدے لوکان نال ھن، پر اصل فارغ بال ھن
ھر آن غرق خیال ھن، شاغل سمھن شاغل اٹھن

شاہ لطیف کے ہاں بھی ایک مثالی انسان ملتا ہے وہ ہے سامی اور جوگی جس کا تعارف شاہ نے اس طرح سے کرایا ہے۔

نہ کین نہ کائین نہ کي گالھائین
کنن جنھین مین آھن ساپر پرورڑ ڈاکھڑا

یعنی یہ مثالی انسان نہ ہنستے ہیں نہ کھاتے ہیں اور نہ ہی باتیں کرتے ہیں، اور نہ معلوم کن افکارو خیالات میں مستغرق ہیں۔ انہیں سمجھنا آسان کام نہیں، یعنی یہ مافوق البشر حیثیت کے مالک ہیں۔

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رجائیت اور انسان دوستی

شاہ صاحب پوری انسانیت کے ہمدم و غمخوار تھے۔ انہوں نے پیار اور محبت کے جو راگ الاپے ہیں وہ کسی ایک خطے یا طبقے سے مخصوص نہیں۔ وہ ہر ملک کو اپنا ملک اور ہر شہر کو اپنا شہر سمجھتے اور سب کے لئے برابر دُعاگو ہیں۔ ارشاد ہوتا ہے۔

کي اڻي هليون استنبول ڏي، کي مڙيون مغرب پار،
کي چمڪيون چين تي، کي لهن سمرقند ن سار

کي رمي ويون روم تي، کي کابل کي قندهار،
کي دلي کي دکن تي، کي گهڙن منجهه گرنار،
ڪن جمبي جيسرمير تان، ڏنا بيڪانير بکار،
سائينءَ سڏائين ڪرين، مٿي سنڌ سکار،
دوست تون دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين.

کچھ بجلیاں استنبول پر چمکیں، کچھ چین تک جا پہنچیں اور کئی سمرقند سے بھی آگے نکل گئیں' کئی روم پر برسیں کئی کابل اور قندھار جا پہنچیں کچھ بجلیاں دہلی اور دکھن پر چمکیں اور کچھ گرنار پر گرجنے لگیں کچھ جوش و خروش کے ساتھ جیسلمیر تک پہنچیں اور کچھ بیکانیر کو سرسبز و شاداب بنانے میں مصروف ہوئیں۔

اے میرے مالک! تو سندھ کو ہمیشہ سرسبز رکھو چونکہ تو ہر ایک کا دوست اور دلدار ہے۔ اس لئے نہ صرف سندھ کو بلکہ پوری دنیا کو آباد کر!

خواجہ صاحب سماع بندی کے شہنشاہ ہیں، روہی میں ہوندا باندی شروع ہوتی ہے۔ تو آپ پر کیف سا چھا جاتا ہے اور بے اختیار انکی زبان پر یہ اشعار آجاتے ہیں:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کھٹیاں کھمن رنگیڑیاں - رم جھم بارش باراں
بدلے گوڑھے سانورے - وچ برسات دیاں دھاراں
ککڑے مکڑے ڈھاڈے - کن منہ مینہ چھگاراں
سارے سگنہ سہا گڑے - یار بلم آیا راں
روہی لگی ہے ساون
تورت ولا ہوت سہاراں

بجلیاں چمک چمک کر سمے کو رنگین بناتی ہیں - بارش رم جھم برستی ہے۔ سانوری گوری بدلیاں موسلا دھار برستے ہیں - رنگ برنگے بادل تیز ہوائیں اور برکھا کی رم جھم یہ سارے شگون سہاگ کے ہیں - روہی میں ساون کا مہینہ شباب پر ہے - اے میرے محبوب تو بھی اپنی مہار موڑ اور میرے پاس آجا -

خواجہ صاحب کے کلام کی نمایاں خصوصیت یہ ہے کہ انہوں نے مناظر کی محض ظاہری ہئیت کو موضوع سخن نہیں بنایا - بلکہ ہر جگہ قلب انسانی اور اس کے تاثر کو پیش نظر رکھا ہے ' چنانچہ ایک موقع پر جب گھنگھور گھٹاؤں میں سے بجلی متبسم ہوکر جھانکی ہے تو خواجہ صاحب کا قلب بے چین ہوجاتا ہے اور حسن ازل کے لئے بے اختیار تڑپ اٹھتا ہے -

کھمدی کھمن فرید ' جھوکاں یاد پودن '
اکھیں نیر ہنجوں کر برسات وسن
لکھ لکھ دانہاں اٹھم جاں جاں ڈسم جھڑی

اے فرید! بجلی کوندتی ہے تو مجھے دلدار محبوب یاد آنے لگتا ہے - آنکھوں سے آنسو موسلا دھار برسات کی طرح برسنے لگتے ہیں - دل میں لاکھوں ٹیسیں اٹھتی ہیں - خواجہ صاحب منظر کشی میں برسات کے منظر سے قلبی

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تاثرات کو پیش نظر رکھتے ہیں چنانچہ ایک شعر میں بادل اور بجلی کے استعارے سے حسن و عشق کے باہمی تاثرات کی طرف اس طرح سے بلیغ اشارہ فرماتے ہیں۔

بدلے دردوں رودن، بجلي اکھ مارے مٹسکاوے

یعنی بادل تو وفور درد سے روتے ہیں اور بجلی آنکھ مارتی اور مسکراتی ہے۔ جب کونج پر نظر پڑتی ہے تو اسکی کوک سن کر بے چین ہو جاتے ہیں اور بے اختیار اسے مخاطب کرکے فرماتے ہیں۔

کوک نہ پاپن کونج ڑی، ڈال نہ ہاں کوں ول ول

اے پاپن کونج! تو کیوں لحظ بلحظ چیخ کر دل کو چیرتی ہے۔ اب چیخنا چلانا بند کر کہ جگر پھٹتا ہے۔

اس طرح کوئل کی کوکو سے بھی آپ کے عشق کی حرارت تیز ہوجاتی ہے' فرماتے ہیں۔

کوئل ساز بجالیا۔ کرکر کوکاں ول ول

شاہ لطیف ہوں یا خواجہ فرید' دونوں کے کلام میں رجائیت ہے۔ شاہ صاحب عوام کو جمود اور بے عملی کی وادی سے نکال کرتاہ اگر حیات میں مصروف عمل دیکھنا چاہتے ہیں۔ ان کی اکثر نظمیں بالعموم اس دعوت پر ختم ہوتی ہیں کہ امید قائم رکھو' اور توبہ استغفار کرتے رہو۔

خواجہ صاحب بھی مایوس کن لمحات میں امید کا دامن ہاتھ سے نہیں چھوڑتے۔ بلکہ اپنے نفس کو جھنجھوڑ کر اس طرح دعوت عمل دیتے ہیں۔

ایں دل ڈو آنویں نہ ھا۔
جے آئیں تان ڈینھو ڈینہ قدم ادھا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دلـڑی چـُست نـہ تھینویں پھلڑی
لطیف ھئی دیدار لوئین تن تن ڈے

ایک اور جگہ انتہائی پـُر امید ہوکر فرماتے ہیں۔

اُٹھی! تھی فریدا شاد دل۔ مونجھاں کوں نہ کر یاد دل
جھوکـاں تھیں آبـاد دل۔ اوہا ڈیں نـہ وھسی ھک مٹی

شاہ لطیف اور خواجہ فریدکو' عالم ہوں یا جاہل محلوں کے مکین ہوں یا چھپروں کے رہنے والے سب شوق سے سنتے اور ذوق سے سـر دھنتے ہیں' ان کا کلام دردناک' صـدا میں پـُکار پـُکار کر کـہ رہـا ہـے۔ کـہ لـوگو! تمہاری روحیں پر اگندہ ہو چکی ہیں۔ دلوں میں زندگی کی حرارت نہیں رہی دماغ کی تنو یر پر خون کی گھنگھو رگھٹا نے تاریک پردے ڈال دیئے ہیں۔ انسانیت کراہ رہی ہے مجھے دیکھو۔ پـڑھو اور سمجھو کہ میں تمہارے دکھ درد کـی دوا ہوں۔ دنیا تو دنیا ہـے میں تمہاری عاقبت بھی سنوار سکتا ہوں۔
سندھی سرائیکی اور انسانیت کے عظیم محسنوں کو سلام۔

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڈاکٹر تنویر عباسی

شاہ لطیف کے عوامی کردار

شاہ لطیف سے پہلے دنیا کے عظیم شعرا' زبان محاوروں اور ماحول کی وساعت سے عام لوگوں سے بہت دور تھے۔ شاعري صرف ایک مخصوص طبقہ کی میراث تھی۔ شعر میں صرف ان ہی طبقوں کے ماحول اور خیالات کا اظہار کیا جاتا تھا۔ عام آدمی کی زبان اور جذبے کم اہمیت رکھتے تھے "عظیم" شاعر ان جذبات کو قابل توجہ نہیں سمجھتے تھے۔ عظیم شاعروں کی شاعری کے موضاعات اور کردار یا تو اس خاص طبقہ سے تعلق رکھتے تھے یا دیویوں اور دیوتاؤں میں سے ہوتے تھے۔

تلسیداس کے رامائن میں عام لوگوں کا ذکر کم' دیویوں دیوتاؤں' ان کے محبوب' رانیوں اور فوجی سپہ سالارون کا ذکر کثرت سے ملتا ہے۔

ان شاعران کرام کے پاس عام آدمی اور اس کی زندگی کا ذکر سرے سے ہی نہیں ملتا، اگرکہیں ذکر ملتا بھی ہے تو وہ بھی ثانوي حیثیت رکھتا ہے۔ عام لوگ یا تو فوجی جرنیلوں کے سپاہی ہیں یا دیویوں اور دیوتاؤں کے پوجاری، ان کو کوئی بھی قابل ذکر حیثیت نہیں۔ ان طبقوں کو احساس اور امنگوں سے عاری کر کے پیش کیا جاتا تھا۔

شیکسپیئر کے پاس ایلزبیتھ کی زندگی میں شائلاک جیسے ظالم یہودی کا ذکر ملتا ہے اور اونچے طبقہ کے

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

امیروں، زرداروں اور لارڈوں کا ذکر ملتا ہے۔ ان کے تاریخی ڈراموں اور اشعار میں، ہینری چہارم، ہینري پنجم، اوتھیلو اور شاہ ایلیا جیسے حکمران، سیزر اور انٹونی جیسے فوجی جرنیل، موضاعات ہیں، جن کے زرق و برق لباس، جن کی محتاط اور درباری گفتگو، اور رعبدار ماحول ہی شیکسپیئر کی شاعری کا مرکزی خیال ہے۔

شاہ لطیف کا زمانہ سترھویں صدی عیسوی کے آخری دس سالوں سے لے کر اٹھارہویں صدی کے وسط تک کا ہے۔ اس دور میں شاہ نے اپنی شاعرں کا موضوع اپنے ملک کے عام لوگوں کو بنایا۔ انہوں نے فارسی زبان کے روایتی ماحول کو بالائے طاق رکھ کر اپنے گرد کے ماحول میں غوطہ زن ہوکر اپنی شاعری کے نقش و نگار سینچے۔

علامہ آء۔ آء۔ قاضی لکھتے ہیں "وہ (شاہ لطیف) ماھیگروں، مچھیروں، کسانوں، چرخہ کاتنے والے اور شہزادوں کو ایک ہی طرح آسانی سے بیان کرتے ہیں۔ وہ ایک جامع نمونہ میں ان طبقوں کے محاوروں اور اصطلاحوں کو استعمال کرتے ہیں اور ایسے لگتا ہے کہ جیسے وہ اسی طبقہ سے تعلق رکھتے ہوں۔"

اٹھارہویں صدی کے وسط تک مغربی ادب میں بھی عام آدمی کی زبان میں شعر کہنے یا عام آدمی کے متعلق لکھنے کا تصور ہی نہیں تھا۔

اس وقت تک مغرب یا مشرق میں شاعری اونچے طبقہ یا درمیانہ طبقے کے لئے تھی۔ شاعر کی ایک مخصوص زبان تھی جو عام کے لئے کوئی مفہوم نہیں رکھتی تھی، اور صرف اونچے طبقہ کی سمجھ کے مطابق تھی۔ شاعری کے لئے استعارے اور محاورے بھی اس ماحول سے چنے جاتے تھے۔

لوک ادب کے بعد سندھی ادب میں عوامی شاعری کا جو رجحان پیدا ہوا۔ شاہ لطیف نے اسے عروج پر پہنچایا۔

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مغربی شاعری میں عام آدمی کی زبان میں لکھنا اور شعر میں عام آدمی کے جذبات کو نمایاں کرنے کا تصور شاہ لطیف سے نصف صدی بعد میں پیدا ہوا۔

شاہ عنایت سے ڈیڑھ صدی بعد ۱۸۰۱ع میں ورڈ سورتھ، نے کولرج کے ساتھ اپنے اشعار کا مجموعہ "سریلے گیت" چھپوایا اور اس کا دیباچہ لکھا۔

عام آدمی اور محنت کش طبقہ کی زبان، ماحول اور جذبات کو شاعری میں استعمال کرنا، نظریئے کے اعتبار سے سندھی شاعری مغربی شاعری سے کافی آگے ہے۔ لوک ادب کے دور کے بعد ہماری سندھی شاعر ہی ہیں جو اپنے ملک کے مسکین لوگوں کو اس لائق سمجھتے ہیں کہ ان کے اشعار کے موضوع بن سکیں۔ اور ان کی چھوٹی سی رنگین، سادہ اور سچے جذبوں سے مزین دنیا شاعری میں سما سکے۔

ہم پہلے بھی ذکر کر چکے ہیں کہ مغربی یا مشرقی شاعری شاہ لطیف کے دور تک صرف اونچے یا درمیانہ طبقے کے لوگوں اور زبان تک محدود تھی۔ شاعری میں نچلے یا محنت کش طبقے کا ذکر یا ان کے متعلق کچھ کہنا ممنوع تھا۔

سندھی شاعروں نے ایک قدم آگے بڑھ کر ایک روایت کو جنم دیا۔ شاعری میں عام لوگوں اور ان کی زندگی کے عکس نظر آنے لگے، شاعری عرش سے اتر کر فرش پر چلی آئی۔ دیویوں اور دیوتاؤں کے مابعد الطبیعاتی ماحول سے نکل کر حقیقت پسندی تک پہنچے۔

عام لوگ شاعروں کے ہیرو اور ہیروئین بنے۔ شاہ لطیف نے اس روایت کو عروج پر پہنچایا۔ انہوں نے سندھی شاعری کو ان روایات سے مزین کر کے عروج پر پہنچایا۔

شاہ لطیف کے کرداروں پر نظر ڈالنے سے معلوم ہوگا کہ وہ محنت کش طبقہ میں سے تھے جن کو اس سے پہلے

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دنیا کے عظیم شاعروں نے شاعری سے نکال دیا تھا کیوں کہ شاعری صرف ایک خاص طبقہ کی تفریح طبع کے لئے تھی۔

شاہ لطیف نے شاعروں کو اپنی منزل کے طرف لوٹا دیا او اکثر اپنے کردار عوام میں سے منتخب کئے۔ سسئی دھوبن ہے۔ محمد دھوبی کی بیٹی، جو کپڑے دھوکر پیٹ بھرتا ہے۔ یہ دھوبن لڑکی سندھی شاعری میں جستجو کی علامت ہو جاتی ہے۔

پنھوں جو کیچ کا ایک شہزادہ تھا مگر اس کو محمد دھوبی کے پاس کپڑے دھونے پڑے۔ سوہنی کمہارن تھی جس کا مٹی، چک اور بٹھی سے تعلق تھا۔

ماروی تھر کی بیٹی ہے۔ جس کی خوراک "ڈتھہ" (تھر کا ایک جھنگلی پھل) ہے۔ اس ناتوان لڑکی کے سامنے وقت کا بادشاہ کمزور نظر ثابت ہوتا ہے اور ماروی وطن پرستی کی علامت ہو گئی۔

سرکاموڈ میں شاہ لطیف نے سندھ کے مچھیروں کی بیٹی نوری کو سما شہزادیوں سے بھی اتم کر دکھایا ہے۔ گھاتو کا مورڑو، میر بحر ہے اور اس کے ساتھ ابلاھج اور ضعیف ہے۔

اس کے علاوہ کھاہوڑی، رامکلی کے جوگی، کاپائتی کے چرخہ کاتنے والے یہ سب ایک ناتوان طبقہ کے کردار ہیں۔

دھوبن، تھری مارو کی بیٹی، مچھیروں کی لڑکی کو اس سے پہلے کسی بھی دوسری زبان کے عظیم شاعروں نے اپنی شاعری کا کردار تو خیر بلکہ ان کا ذکر کرنا بھی مناسب نہیں سمجھا۔

—

[مترجم: ڈاکٹر سلیمان شیخ۔ ڈاکٹر تنویر عباسی کی کتاب "شاہ لطیف جی شاعری" کے ایک باب کا ترجمہ۔]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"موجوده وقت جي برابر ۽ جنگ جي تباهڪاريءَ کي
ختم ڪرڻ لاءِ، انسانذات ۾ محبت ۽ درگذر ڪرڻ
جي ضرورت آهي: سندي ٻولئ ۾ انساني
همدرديءَ ۽ محبت جي جذبن سان لبريز عظيم ادب
موجود آهي."

"سنڌ جي سرزمين ڪي اهو فخر حاصل آهي جو
اُن شاهه لطيف جهڙو لاثاني ۽ لافاني شاعر، صوفي
پيدا ڪيو آهي. ان لحاظ کان آءُ سنڌ سان
بيحد محبت ڪريان ٿي. شاهه هڪ عظيم صوفي شاعر
آهي ۽ سندس شاعراڻا ڪردار جدوجهد، نيڪ عمل
جا مجسما آهن. شاهه انسانيت جي اعليٰ اقدارن۔
محبت، مساوات، انڪساري، خدمت، پاڪيزگيءَ
وسيع نظريءَ ڪي نهايت دلپذير ۽ دلنشين انداز
سان پيش ڪري، زندگيءَ ان جي صحيح
قدرن ڪي روشن ڪيو آهي."

ـــــــ ڊاڪٽر ايلسميري شميل
(جرمن عالم ۽ صوفي خاتون)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پڑهندڙ نسُل ۔ پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين " اُداس نسلين" نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪ "لُڙهندڙ نَسُل" نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ئي لکيو:

انڌي ماءُ جٽيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڑا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندَڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، چُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندَڙُ، پاڙي، ڪائُو، پاڇوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان "**پڑهندڙ**" نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاگر تان ڪٽي ڪمپيوُٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنيe-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڑهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آسَ رکون ٿا.

پَڑهندڙ نَسل (پَـنَ) کا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ جاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَـنَ جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ جاڻو تہ اُهو ٻِہ ڪُوڙو آهي.

جھڙيءَ طرح وٽن جا پَنَ ساوا، گاڙھا، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا **پَنَ** بہ مختلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، بَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ **پَنَ** کا خُصوصي ۽ تالي لڳل کِلَب Exclusive Club نہ آهي.

کوشش اها هوندي تہ **پَنَ** جا سڀ کَم کار سَهکاري ۽ رَضاکار بنيادن تي ٿين، پر ممکن آهي تہ کي کم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ **پَنَ** پاڻ هِکَٻئي جي مدد کَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ کندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. **پَنَن** پاران کتابن کي ڊِجِٽائِيز digitize کرڻ جي عَملَ مان کو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل کرڻ جي کوشش نہ کئي ويندي.

کتابن کي ڊِجِٽائِيز کرڻ کان پو بيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو کم کرڻ وارن مان جيکڏهن کو پيسا کمائي سگهي ٿو تہ يلي کمائي، رُڳو **پَنَن** سان اُن جو کو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڌِ کان وَڌِ کتاب خريد کَري کتابن جي ليگکَن، چپائيندڙن ۽ چاپيندڙن کي هِمٽائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل کرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي کوشش دوران کَنهن بہ رُکاوٽ کي نہ مجن.

شيخ اَياز علمَ، جاڻ، سمجهَ ۽ ڏاهپ کي گيتَ، بيتَ، سِٽ، پُکارَ سان تَشبيهه ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ برِ جٽ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهِ پهاڙ چُپن ٿا؛

... ...

ڪالهَ هُيا جي سُرخ ڪُلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
گيتَ برِ جٽ گوريلا آهن.....

... ...

هي بيتُ اَتي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اڄاڻائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ "هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وجايو" ناداڻيءَ جي نشاني آهي.

پَڻ جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر کڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَرَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **چو، چالاءِ ۽ ڪينئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوڻ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽنر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻَ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ياڪيِ پائي چيو تہ "منهنجا ياءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ".
ـ اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

سنڌ سلامت

www.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت جو مشن ۽ مقصد سنڌي پوليءَ جي ڊجيٽلائيزيشن ۽ پکيڙ کي وسيع ڪرڻ آهي ۽ پٽ دنيا سان گڏ سندس رفتار سان هلڻ جو سانباهو آهي، جو ته تاريخ هميشہ انهن قومن جو احترام ڪيو آهي جن پنهنجي علمي سرمائي جي حفاظت ڪئي آهي. سنڌ سلامت پڻ پنهنجي پوليءَ جي بقاء خاطر سنڌي پوليءَ ۾ لکيل قيمتي ۽ نايابورثي کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ ۽ ان کي نہ رڳو محفوظ رکڻ پر پنهنجي اديبن، ليکڪن، محققن ۽ شاعرن جي علم، هنر ۽ تخليقن کي ڊيجيٽلائيز ڪندي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود سنڌين تائين مفت ۾ آساني سان پهچائڻ جو عزم ڪيو آهي.

اسان جي خواهش هئي ته سنڌي مواد تي مشتمل هڪ اهڙو ڪتاب گهر قائم ڪجي جتي هر موضوع تي مشتمل ڪتاب موجود ملن. ڪتابن کي ڳولڻ ۽ ڊائونلوڊ ڪرڻ آسان هجي ۽ اينڊرائيڊ سميت آئي فون يا ونڊوز آپريٽنگ سسٽم سميت هر قسم جي ڊوائيس تي آساني سان آن لائين پڙهي سگهجي.

۽ اهو سڀ "سنڌ سلامت ڪتاب گهر" ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهيو. اميد ته سنڌ سلامت ڪتاب گهر ذريعي سموري دنيا ۾ موجود سنڌي نہ صرف ڀرپور لاڀ حاصل ڪندا پر سنڌ سلامت ڪتاب گهر کي وڌيڪ فائديمند بنائڻ لاءِ پنهنجو پورو سات نيائيندا.

books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت ڪتاب گهر جي اينڊرائيڊ اپليڪيشن پلي اسٽور جي هن لنڪ تان ڊائونلوڊ ڪريو:

https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sindhsalamat.book